

Dženana Radončić^{1}*

IZMEĐU INOVACIJE I TRANSFORMACIJE: NOVIJI TRENDVI U REFORMI GRAĐANSKOG PROCESNOG PRAVA

Sažetak

Digitalizacija i integracija vještačke inteligencije u građanske sudske procese transformišu pravosudni sistem. Ovi napreci donose efikasnost i dostupnost, ali uvode i etičke dileme i potencijalne rizike, poput pristrasnosti i problema sa privatnošću. Bosna i Hercegovina, zajedno sa drugim zemljama, mora navigirati kroz ove promjene razvijajući regulatorni okvir koji balansira tehnološku inovaciju sa zaštitom ljudskih prava i pravičnosti u pravosuđu. Podsticanje korištenja alternativnih i uređivanje onlajn metoda rješavanja sporova zahtijeva reformu domaćeg sistema, kojim će se očuvati osnovna uloga suda u pristupu pravdi i istovremeno pružiti stimulativan okvir za alternativne, ali komplementarne metode rješavanja sporova. Proaktivnost je potrebna i za uređenje postupka za zaštitu kolektivnih interesa. Domaći zakonodavci, međutim, još uvijek nisu u potpunosti razvili okvir koji adekvatno štiti kolektivne interese. Potrebna su daljnja unapređenja u smislu sveobuhvatnije regulative, uključujući normiranje SLAPP tužbi i finansiranja sredstvima treće strane. Razmatranje domaćeg pravnog okvira, na podlozi komparativne analize, pokazuje da je postizanje ovih ciljeva uslovljeno sistematičnim pristupom, kako bi se očuvala dostupnost, pravičnost i nezavisnost pravosudnog sistema usred radikalnih promjena kojima svakodnevno svjedočimo.

Ključne riječi: pravosudna reforma, digitalizacija, vještačka inteligencija, SLAPP, finansiranje sredstvima treće strane, kolektivne tužbe

1. Uvod

Sistem građanskog pravosuđa, kao ključna komponenta pravnog sistema i pravne države, prolazi kroz kontinuirane promjene i reforme, uslovljene različitim globalnim trendovima i inovacijama. Opšti i, decenijama nepromijenjeni, ciljevi reformi građanskih sudskih postupaka, jesu smanjivanje troškova, skraćivanje trajanja postupka uz istovremeno osiguravanje kvalitete i pravičnosti postupka.²

¹ Docentica na Katedri za građansko pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici (dzana.radoncic@unze.ba). <https://orcid.org/0009-0005-0137-9475>

² Takozvani trodimenzionalni koncept (građanske) pravde čiji je zastupnik bio Adrian Zuckerman. Vidjeti: A. S. Zuckerman, „A Reform of Civil Procedure: Rationing Procedure Rather

Zakonodavci i kreatori politika nastoje prilagoditi sistem građanskog pravosuđa tehnološkom napretku, društvenim promjenama i različitim pravnim izazovima, sa ciljem poboljšanja pristupa pravdi, uz očuvanje njegove efikasnosti i kvalitete. Upravo je pristup građanskoj pravdi predmet višegodišnjeg istraživanja i zanimanja javne politike. Ipak, uobičajene prepreke, uključujući troškove³ i dugotrajnost postupaka i dalje otežavaju pristup pravdi, dok promjene u pravosudnom sistemu i društvu, prvenstveno brz tehnološki napredak, stvaraju nove izazove i prilike.⁴

Cilj je ovog rada istražiti najznačajnije trendove u reformi građanskog pravosuđa, kako bi poslužili kao inspiracija bosanskohercegovačkom zakonodavcu u predstojećim procesima inoviranja građanskog procesnog prava. Fokus rada će biti ograničen na trendove koji su ocijenjeni ključnim i to (1) digitalizacija građanskih sudskih postupaka i korištenje sistema vještačke inteligencije, (2) privatizacija metoda rješavanja građanskih sporova, (3) kolektivizacija građanskog pravosuđenja i finansiranje pristupa pravdi i (4) sprečavanje zloupotrebe prava na podnošenje tužbe (tzv. SLAPP tužbe).

2. Digitalizacija građanskih sudskih postupaka i korištenje sistema vještačke inteligencije

Građansko procesno pravo prolazi kroz proces značajne transformacije, prvenstveno zbog digitalizacije i integracije vještačke inteligencije u pravosudni sistem. Korištenje ovih tehnologija ima višestruke uticaje na pravosudni sistem, sa brojnim, raznovrsnim i potencijalno opasnim implikacijama. Jedno od osnovnih pitanja koje se nameće, pod pretpostavkom da načelno postoji stav da je određeni stepen digitalizacije i korištenja vještačke inteligencije neizbježan i koristan, jeste – da li je moguće prilagoditi postojeća procesna pravila, uz manje intervencije i šire tumačenje, tako da omogućavaju smislenu digitalizaciju i korištenje alatki potpomognutih vještačkom inteligencijom u građanskim sudskim postupcima ili je potrebna šira reforma pravnog okvira?⁵ Odgovor na ovo pitanja zahtijeva dublje razumijevanje digitalizacije i vještačke inteligencije, kao i etičkih, pravnih, pa i tehničkih aspekata njihove primjene u pravosuđu. Jedan zaključak postaje jasan i bez dublje analize - prisutnost vještačke inteligencije i digitalizacije se ne može

Than Access to Justice“, *Journal of Law and Society*, br. 2, Vol. 22, 1995, 155–188. Takođe: *Civil Justice in Crisis: Comparative Perspectives of Civil Procedure* (ur. A. A. S. Zuckerman), Oxford University Press, 1999.

³ V. S. Sahani, “Rethinking the Impact of Third-Party Funding on Access to Civil Justice”, *DePaul Law Review*, DePaul University, br. 69, 2020, 612-622.

⁴ A. Biard *et al.*, „Introduction: The Future of Access to Justice – Beyond Science Fiction“, *New Pathways to Civil Justice in Europe*, A. Biard, J. Hoevenaars, X. Kramer, E. Themeli (ur.), Springer, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66637-8_1

⁵ Slično: D. Freeman Engstrom, “Digital Civil Procedure”, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 169, 2021, 2243-2289, 2243.

spriječiti⁶, čak ni ignorisati, niti u jednoj oblasti ljudskog djelovanja obuhvaćenoj četvrtom industrijskom revolucijom.⁷

Digitalizacija pravosudnog sistema postaje neophodnost u sve više digitalizovanom društvu. Postojeći nivo digitalizacije u mnogim pravosudnim sistemima djeluje zastarjelo, posebno u svjetlu tehnološkog napretka i uloge digitalne komunikacije u svakodnevnom životu. Pandemija COVID-19 je ubrzala prihvatanje digitalnih tehnologija⁸, što je, širom svijeta, dovelo do implementacije elektronskih sistema arhiviranja, virtuelnih ročišta (na daljinu), elektronske dostave i onlajn (eng. *online*) mehanizama za rješavanje sporova i drugih digitalnih mehanizama koji doprinose efikasnosti sudskih postupaka.⁹ Iako su zbog pandemije neke mjere uvedene samo privremeno, brzo je postalo očigledno da će se u postpandemijskim vremenima nastaviti rad na sistematičnijoj i održivijoj implementaciji digitalne tehnologije. Uprkos tome, prihvatanje ovih tehnologija značajno varira od države do države, a otpor unutar pravosudnih sistema prema novim načinima rada ostaje značajan izazov.¹⁰ Otpor je, dijelom, i razumljiv, iz razloga koje ćemo detaljnije obrazložiti u nastavku.

a. Osnovni pojmovi

U nastavku će sumarno biti ukazano na razlike između digitizacije, digitalne

⁶ Upotreba vještačke inteligencije u pravu nije novina, jer se određeni oblici vještačke inteligencije koriste godinama unazad za analizu ugovora, pregled obimnih dokumenata, pravno istraživanje, prevodenje, upravljanje predmetima i organizaciju spisa, etc. V. R. Susskind, *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to your Future*, drugo izdanje, *Oxford University Press*, 2017; P. Hanke, "Computers with Law Degrees? The Role of Artificial Intelligence in Transnational Dispute Resolution, and Its Implications of the Legal Profession", *Transnational Dispute Management*, 2017. O neizbježnosti upotrebe vještačke inteligencije u (arbitražnom) pravu, vidi: K. Apostolova / Mike Kung, "Don't Fear AI in IA", *Global Arbitration Review*, 2018.

⁷ Četvrta industrijska revolucija, koja se često naziva Industrija 4.0, predstavlja trenutnu eru tehnološkog napretka koju karakteriše integracija digitalnih, fizičkih i bioloških tehnologija. Nadovezuje se na digitalnu revoluciju (treća industrijska revolucija) i obilježena je vještačkom inteligencijom, robotikom, internetom stvari (IoT), 3D štampom, genetskim inženjeringom, kvantnim računarstvom i drugim tehnologijama. Vidi više: K. Schwab, *The Fourth Industrial Revolution*, World Economic Forum, 2017.

⁸ Jedno od trajnih naslijeđa pandemije je bilo spremnije i otvorenije usvajanje digitalnih tehnologija. International Monetary Fund, *How Pandemic Accelerated Digital Transformation in Advanced Economies*, 2023: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/03/21/how-pandemic-accelerated-digital-transformation-in-advanced-economies#:~:text=Across%20advanced%20economies%2C%20digitalization%20increased,industries%20that%20had%20been%20lagging>. Takođe: J. Amankwah-Amoah et al., "COVID-19 and digitalization: The great acceleration", *Journal of Business Research*, Volume 136, 2021, str. 602-611.

⁹ B. Krans / A. Nylund (ur.), *Civil Courts Coping with Covid-19*, Eleven International Publishing, 2021.

¹⁰ X. E. Kramer, "Digitising Access to Justice: The Next Steps in the Digitalisation of Judicial Cooperation in Europe", *Revista General de Derecho Europeo* 56, 2022, 1-9.

tehnologije¹¹ i vještačke inteligencije. Digitizacija, digitalizacija i vještačka inteligencija predstavljaju različite, ali srodne i međusobno povezane koncepte unutar šireg procesa digitalne transformacije. *Digitizacija* je prvi korak, koji uključuje konverziju pravnih dokumenata i zapisa na papiru u digitalne formate, čime se poboljšava dostupnost podataka i upravljanje u okviru pravnog sistema. Nadovezujući se na to, *digitalizacija* obuhvata šire usvajanje digitalnih tehnologija kako bi se pojednostavili i poboljšali pravosudni procesi, kao što su elektronski sistemi arhiviranja, onlajn platforme za rješavanje sporova i virtuelna ročišta, što dovodi do povećane efikasnosti i pristupačnosti pravnih usluga. *Vještačka inteligencija*, zadnja i najnaprednija faza¹², uključuje upotrebu algoritama mašinskog/strojnog učenja za analizu sudske prakse, predviđanje pravnih ishoda i automatizaciju rutinskih zadataka za koje su uobičajeno potrebni pravni stručnjaci, čime se potencijalno poboljšavaju brzina i kvalitet pravde.¹³

Nesporno je da uvođenje vještačke inteligencije u sistem građanskog pravosuđa predstavlja revolucionarni iskorak.¹⁴ Primjera radi, vještačka inteligencija može pomoći u pregledanju ogromne količine dokumenata kako bi se identifikovali relevantni presedani i obrasci koji bi mogli poslužiti za kreiranje procesne strategije ili pripremu sudske odluke. Zajedno, ovi procesi transformišu pravosuđe, čineći ga potencijalno efikasnijim, transparentnijim, dostupnijim i prilagodljivijim digitalnom dobu. Ovaj pomak odražava širi trend ka automatizaciji i efikasnosti u različitim sektorima.¹⁵ Većina brojnih i raznovrsnih

¹¹ V. J. Bloomberg, „Digitization, Digitalization, And Digital Transformation: Confuse Them At Your Peril“, *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/jasonbloomberg/2018/04/29/digitization-digitalization-and-digital-transformation-confuse-them-at-your-peril/?sh=7ec946d42f2c>

¹² Vidjeti više: S. Russel / P. Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (Pearson Series in Artificial Intelligence), četvrto izdanje, Pearson, 2020. O ulozi vještačke inteligencije u digitalnoj ekonomiji vidi: H. Hang / Z. Chen, „How to realize the full potentials of artificial intelligence (AI) in digital economy? A literature review“, *Journal of Digital Economy*, vol. 1, broj 3, 2022, 180-191, <https://doi.org/10.1016/j.jdec.2022.11.003>.

¹³ B. J. van Ettehoven / C. Prins, „Chapter 18: Data analysis, artificial intelligence and the judiciary system“, u *Research Handbook in Data Science and Law* (ur. V. Mark, E. Tjong Tjin Tai i A. Berlee), Edward Elgar Publishing, 2018, 425-447. <https://doi.org/10.4337/9781788111300.00026>

¹⁴ Vještačka inteligencija može donijeti brojne koristi unutar i izvan pravosudnog sistema, kao što je bolja zdravstvena zaštita, sigurniji i čišći prijevoz, učinkovitija proizvodnja, jeftinija i održivija energija. Evropski parlament, „Umjetna inteligencija: prilike i prijetnje“, <https://www.europarl.europa.eu/topics/hr/article/20200918STO87404/umjetna-inteligencija-prilike-i-prijetnje> Sa druge strane, postoje glasovi koje vještačku inteligenciju nazivaju najvećom prijetnjom po čovječanstvo, koja se ne smije normativno ignorisati. Tako prenosi D. Helbing, „Societal, Economic, Ethical and Legal Challenges of the Digital Revolution: From Big Data to Deep Learning, Artificial Intelligence, and Manipulative Technologies“, u *Towards Digital Enlightenment: Essays on the Dark and Light Sides of the Digital Revolution* (ur. D. Helbing), Zürich, Springer, 2019, 51.

¹⁵ R. Susskind / D. Susskind, *The Future of the Professions*, Oxford University Press, 2015.

upotreba vještačke inteligencije nije upitna, niti pretjerano zabrinjavajuća, zbog njene očigledne supsidijarne i asistentske uloge, uz snažnu kontrolu i upravljanje čovjeka. Najkontraverznije korištenje vještačke inteligencije u pravu tiče se suštine sudskog (i arbitražnog) postupka – procesa donošenja odluke.¹⁶

Razumijevanje uloge vještačke inteligencije u širem procesu digitalne transformacije, nije isto što i njeno jasno i precizno definisanje. Postoji mnogo definicija vještačke inteligencije, zavisno od toga šta je u fokusu definicije. Pojedine definicije se odnose na *misaone procese i rasuđivanje* vještačke inteligencije, dok se druge fokusiraju na *funkcionisanje* mašina kojima upravlja vještačka inteligencija. Određene definicije ocjenjuju uspješnost vještačke inteligencije prema tome koliko vjerno imitira *ljudsko djelovanje*, dok druge polaze od referentnog okvira kojeg čini *idealno djelovanje*, tzv. racionalnost, prema kojim je sistem racionalan, ako uradi “pravu stvar” s obzirom na informacije kojima raspolaže.¹⁷ Još uvijek nema opšteprihvaćene i potpune definicije¹⁸, iako su recentne inicijative na nivou EU možda i najbliže obuhvatnoj i preciznoj definiciji. *Prijedlog Uredbe o utvrđivanju usklađenih pravila o vještačkoj inteligenciji (Akt o vještačkoj inteligenciji) i izmjeni određenih zakonodavnih akata Unije*¹⁹ od 21.04.2021. godine, sa amandmanima Evropskog parlamenta²⁰ definiše sistem vještačke inteligencije (AI sistem) kao *strojni sistem koji je projektovan tako da radi sa različitim nivoima autonomije i koji, u eksplicitne ili implicitne svrhe, može generisati izlazne rezultate, kao što su predviđanja, preporuke ili odluke, koji utiču na fizička ili virtualna okruženja*.²¹ Ova definicija stavlja naglasak na ključne karakteristike sistema vještačke inteligencije – prilagodljivost, kreativnost i autonomnost.

Upravo je najveći napredak u razvoju vještačke inteligencije zadnjih godina postignut u području naprednih algoritama koji sistemima vještačke inteligencije omogućavaju prilagodljivost i obavljanje zadataka u složenim okruženjima²²,

¹⁶ M. Scherer, “Artificial Intelligence and Legal Decision-Making: The Wide Open? Study on the Example of International Arbitration”, *Queen Mary School of Law Legal Studies Research Paper* No. 318/2019, 2019. <https://ssrn.com/abstract=3392669>, 4.

¹⁷ S. J. Russell / P. Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, Pearson, 2016.

¹⁸ B. C. Stahl, *Artificial Intelligence for a Better Future, An Ecosystem Perspective on the Ethics of AI and Emerging Digital Technologies*, Springer, 2021.

¹⁹ Tekst Prijedloga dostupan putem linka: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX%3A52021PC0206>

²⁰ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0236_HR.html (02.12.2023.) Tekst usvojene Uredbe će tek biti objavljen u Službenom glasniku Evropske unije, očekuje se da to bude početkom 2024. godine.

²¹ Član 3. Prijedloga Uredbe.

²² Vidjeti Izvještaj Komisije Evropskom parlamentu, Evropskom vijeću, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru: Izvještaj o uticaju vještačke inteligencije, interneta stvari i robotike na sigurnost i odgovornost, COM(2020)64 final.

učenje iz vlastitog iskustva, kreativnost i autonomno djelovanje.²³ Iz navedenog možemo zaključiti da većina definicija vještačke inteligencije podrazumijeva podražavanje kvaliteta ljudske inteligencije (sposobnost učenja, razumijevanja i prosuđivanja), što nažalost zamagljuje istinsku prirodu vještačke inteligencije, koje podrazumijeva tzv. strojno/mašinsko učenje. *Učenje stroja* se ne odnosi na kognitivni proces svojstven ljudskom učenju, nego se tiče učenja u funkcionalnom smislu – sposobnost postepenog mijenjanja ponašanja zasnovanog na iskustvu.²⁴ Osnovni mehanizam strojnog učenja tiče se utvrđivanja obrazaca iz velike količine uzorkovanih podataka²⁵, tzv. rudarenje podataka²⁶ i primjenu tako utvrđenih obrazaca na zadane činjenice. Nedostaci ovakvog funkcionisanja će biti detaljnije obrazloženi u nastavku rada.

b. Prednosti i rizici

Prednosti za digitalizirani pristup pravdi²⁷ i kontrolisano korištenje vještačke inteligencije su brojne i uključuju lakši i inkluzivniji pristup sudskim postupcima i relevantnim pravnim informacijama za građane²⁸, bržu, jeftiniju i jednostavniju komunikaciju i dostavljanje, učinkovitije i kraće sudske postupke²⁹ i efikasniji radni proces za nositelje pravosudnih funkcija, sudske osoblje, advokate i notare.

Korištenje digitalnih tehnologija nije panaceja za sve boljke građanskog

²³ A. Poščić, "Postoji li potreba pravnog uređenja umjetne inteligencije u Europskoj uniji – razlozi za i protiv", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 42, br. 2, 2021, 385-404, 387.

²⁴ H. Surden, "Machine Learning and the Law", 89 *Wash. L. Rev.*, 2014, 89.

²⁵ E. Alpaydin, "Machine Learning 50-52", *MIT Press*, 2016.

²⁶ O pojmu *rudarenje podataka* vidjeti više u: M.-S. Chen / J. Han / P. S. Yu, "Data mining: an overview from a database perspective," *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, vol. 8, br. 6, 866-883, 1996.

²⁷ Povećana digitalizacija sudskog postupaka može doprinijeti načelu javnosti, putem sve veće upotrebe video-konferencija (virtuelna ročišta), tehnologije komunikacije na daljinu ili prijenosa postupka uživo, iako takve prakse mogu biti ograničene kako bi se osigurala privatnost stranaka i svjedoka. Vidjeti ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure, str. 68. Slično: Član 8(1) IBA Pravila o izvođenju dokaza u međunarodnoj arbitraži. in *International Arbitration* (2010). O ograničenju načela neposrednosti u perspektivi digitalizacije parničnog postupka, vidjeti: R. Račić / Dž. Radončić, „Ograničenje načela neposrednosti u postupku pred žalbenim sudom“, *Zbornik radova s VIII. Međunarodnog savjetovanja – Aktualnosti građanskog procesnog prava – nacionalna i usporedna pravnoteorijska i praktična dostignuća*, Pravni fakultet Sveučilište u Splitu, Split, 2022, 161-181.

²⁸ Digitalne platforme mogu učiniti pravdu dostupnijom, posebno za one koji ne mogu fizički prisustvovati sudskim postupcima. Tako R. Susskind, *Online Courts and the Future of Justice*, Oxford University Press, 2021.

²⁹ Studija Remusa i Levyja pokazala je da vještačke inteligencije može smanjiti vrijeme potrebno za pregled pravnih dokumenata do 80%. D. Remus / F. S. Levy, "Can Robots Be Lawyers? Computers, Lawyers, and the Practice of Law", 2016. <https://ssrn.com/abstract=2701092>

pravosuđa, čemu doprinosi fragmentaran i spontan pristup digitalizaciji.³⁰ Odnosi između procesa digitalizacije i *pristupa pravdi* ne smiju biti previše pojednostavljeni. Stav da će povećano oslanjanje na tehnologiju unaprijediti pristup pravdi na osnovu pretpostavki da će digitalne pravne usluge biti jeftinije i lakše za korištenje³¹, zanemaruje značajne nedostatke koji zahtijevaju pažnju. Jedna od primarnih briga je mogućnost da digitalizacija nenamjerno pogorša postojeće nejednakosti unutar pravosudnog sistema. Pristup digitalnim resursima nije ujednačen u svim demografskim kategorijama, što može dovesti u nepovoljniji položaj pojedince koji nemaju potrebnu digitalnu pismenost ili pristup tehnologijama. Takođe, virtuelna ročišta mogu ograničiti načelo neposrednosti, u obliku u kojem postoji u parničnom postupku, što može postupak učiniti više mehaničkim i manje empatičnim prema korisnicima. Postoji i zabrinutost oko sigurnosti podataka i privatnosti u digitalnim pravosudnim sistemima. Sve veće oslanjanje na digitalne platforme postavlja pitanja o zaštiti osjetljivih informacija i potencijalnoj zloupotrebi podataka.³² Osiguravanje povjerljivosti i integriteta sudskih postupaka u digitalnom okruženju je složen izazov koji zahtijeva snažne sigurnosne mjere. Digitalizacija nudi *potencijal* da građansku pravdu učini dostupnijom i efikasnijom, ali potpuna digitalizacija nije univerzalno rješenje za sve vrste sporova. Čini se da bi onlajn rješavanje sporova uz maksimalno korištenje digitalnih tehnologija bilo opravdano u sporovima male vrijednosti, koji su inače zastupljeni u većem broju, a ograničeno korištenje digitalnih tehnologija u složenijim predmetima, naročito u predmetima za zaštitu kolektivnih interesa.³³

Digitalizacija nije svugdje jednako prihvaćena, a vještačka inteligencija još manje. Upotreba vještačke inteligencije u analizi predmeta i predviđanju ishoda predmeta može značajno smanjiti troškove, ali ovakva prednost je skopčana sa brojnim i nezanemarivim rizicima koji obuhvataju etičke izazove pristrasnosti vještačke inteligencije, uprkos prividu objektivnosti³⁴, nedostatak transparentnosti³⁵ i odgovornosti, kao i rizik ugrožavanja privatnosti i sigurnosti

³⁰ E. Themeli, „The frontiers of digital justice in Europe“, u *Frontiers in Civil Justice: Privatisation, Monetisation and Digitisation* (ur. X. Kramer *et al.*), Edward Elgar Publishing, 2022, 102-121.

³¹ L. Sossin / D. Thompson, „Digitalisation and Administrative Justice: An Access to Justice Perspective“, u *The Oxford Handbook of Administrative Justice* (ur. M. Hertogh *et al.*), Oxford Handbooks, 2022, 503-520.

³² M. Kengyel / Z. Nemessanyi, *Electronic Technology and Civil Procedure: New Paths to Justice from Around the World*, Springer, 2012.

³³ Slično: P. Cashman / E. Ginnivan, „Digital Justice: Online Resolution of Minor Civil Disputes and the Use of Digital Technology in Complex Litigation and Class Actions“, 19 *Macquarie L.J.* 39, 2019, 39.

³⁴ A. Balagopalan *et al.*, „Judging facts, judging norms: Training machine learning models to judge humans requires a modified approach to labeling data“, *Science Advances*, br. 9, 2023.

³⁵ F. Pasquale, *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and*

podataka. Rizik netransparentnosti ili pristrasnosti ugrađen u određene aplikacije vještačke inteligencije može dovesti do rizika u smislu ostvarivanja i zaštite osnovnih ljudskih prava, posebno prava na djelotvorno pravno sredstvo i pravo na pošteno suđenje.³⁶

Integracija vještačke inteligencije u procese donošenja odluka u pravosuđu, što je primjer pomoći sudijama, izaziva naročitu zabrinutost zbog svoje prirode tzv. ‘crne kutije’—kompleksne i pravno zaštićene netransparentnosti i nesaznatljivosti načina funkcionisanja vještačke inteligencije.³⁷ Efekat crne kutije se odnosi na okolnost da je ponekad, čak i kreatorima stroja/mašine koji koristi vještačku inteligenciju, teško dokučiti kako je stroj došao do rješenja određenog problema.³⁸ Strojevi izrađuju vlastite algoritme i uče iz prethodnih iskustava čime unapređuju svoju radnu učinkovitost i lakše izvršavaju složene zadatke.³⁹ Iako u tom procesu prikupljaju veliku količinu podataka, određeni modeli vještačke inteligencije ne mogu obrazložiti svoje rezultate, a drugi modeli koji mogu obrazložiti rezultate svog rada, to čine identificirajući uzročne faktore, što u konačnici ne vodi zadovoljavajućem obrazloženju.⁴⁰ Nemogućnost adekvatnog obrazloženja rezultata korištenja vještačke inteligencije uzrokuje veliku zabrinutost.⁴¹

Upotreba sistema vještačke inteligencije sa njegovim specifičnim karakteristikama - netransparentnost, složenost, ovisnost o podacima, autonomno ponašanje - može nepovoljno uticati na brojna ljudska prava, poput prava na ljudsko dostojanstvo, poštovanje privatnog života, zaštitu ličnih podataka, te nediskriminaciju. Istovremeno, predstavljaju i nove izazove za poštovanje osnovnih principa suđenja, suštinskih garancija pravosudnih sistema, kao što su vladavina prava, sudska nezavisnost i nepristrasnost, te princip kontradiktornosti

Information, Harvard University Press, 2016.

³⁶ Time se bavi i *Evropska etička povelja* Vijeća Evrope o korištenju vještačke inteligencije u pravosudnim sistemima. Povelja sadrži i smjernice o svladavanju izazova i upotrebi tehnologija vještačke inteligencije na način kojim se poštuju prava svih uključenih strana. <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment>

³⁷ S. Greenstein, “Preserving the rule of law in the era of artificial intelligence (AI)”, *Artif Intell Law* br. 30, 2022, 291–323. <https://doi.org/10.1007/s10506-021-09294-4>

³⁸ A. Poščić, *op.cit.*, 387.

³⁹ W. Barfield / U. Pagallo, „Preface“ u *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence*, (ur. Woodrow Barfield / Ugo Pagallo). Edward Elgar Publishing, 2018, XXIV.

⁴⁰ M. Scherer, *op.cit.*, 23.

⁴¹ B. Casey/ A. Farhangi / R. Vogl, “Rethinking Explainable Machines: The GDPR’s “Right to Explanation” Debate and the Rise of Algorithmic Audits in Enterprise”, 34 *Berkeley Tech. L.J.*, 2019.

postupka.⁴² Korištenje vještačke inteligencije i digitalizacije u pravosuđu⁴³, iako načelno korisno, otvara brojne dileme u vezi s etičkom, ali i pravnom odgovornošću⁴⁴, neovlaštenim korištenjem podataka, asimetrijom informacija algoritamskih odluka, pristrasnošću i tzv. digitalnim jazom⁴⁵. Normativna regulacija vještačke inteligencije nije jednostavan zadatak, jer sa jedne strane pravni okvir treba biti dovoljno jasan i konkretan, ali istovremeno ne previše detaljan, kako ne bi, zbog izuzetno brzog tempa razvoja digitalnih tehnologija i vještačke inteligencije, postao anahron i neodgovarajući u kratkom vremenskom periodu. Fleksibilnost u regulaciji je neophodna, a čini se da su dobar primjer etički okviri za pouzdanu vještačku inteligenciju⁴⁶, koji uobičajeno prethode pravnoj regulativi, razvijeni u okviru Vijeća Evrope⁴⁷ i Evropske unije⁴⁸.

⁴² European Commission for the Efficiency of Justice, “Cyberjustice and artificial intelligence used in the field of justice”, <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-working-group-cyber-just> (pristup 01.12.2023).

⁴³ Za detaljan pregled stanja i perspektive korištenja digitalnih tehnologija i vještačke inteligencije u pravosuđu u Evropskoj uniji, vidjeti: Evropska komisija, Study on the use of innovative technologies in the justice field, Final report, septembar 2020. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4fb8e194-f634-11ea-991b-01aa75ed71a1/language-en>

⁴⁴ Ovdje se preventivno referiše na građanskopravnu odgovornost za prouzrokovanu štetu, vidjeti *Prijedlog DIREKTIVE EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA o prilagodbi pravila o izvanugovornoj građanskopravnoj odgovornosti s obzirom na umjetnu inteligenciju* (Direktiva o odgovornosti za umjetnu inteligenciju), Bruxelles, 28.9.2022. COM(2022) 496 final 2022/0303 (COD). S tim u vezi su i razmatranja obaveznog osiguranja od odgovornosti za štetu u vezi sa vještačkom inteligencijom. Vidjeti: M. Faure / S. Li, “Artificial Intelligence and (Compulsory) Insurance”, *De Gruyter*, 2022. <https://doi.org/10.1515/jetl-2022-0001>

⁴⁵ „Digitalni jaz“ se odnosi na jaz između pojedinaca koji imaju pristup modernoj informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji (IKT) i onih koji nemaju. Ova podjela obuhvata disparitete u pristupu uređajima poput računara i pametnih telefona, internet konekciji, vještinama digitalne pismenosti i sposobnosti efikasnog korištenja tehnologije. Digitalni jaz naglašava socio-ekonomske razlike koje dalje mogu dovesti do nejednakosti u obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i mogućnostima zapošljavanja. Vidi više: P. Attewell, “Comment: The First and Second Digital Divides”, *Sociology of Education* 74, no. 3, 2001, 252–59. <https://doi.org/10.2307/2673277>. Takođe: M. Ragnedda/G.W. Muschert, *The Digital Divide: The Internet and Social Inequality in International Perspective*, Routledge, 2013.

⁴⁶ Pouzdana vještačka inteligencija ima tri elementa, koji trebaju biti ispunjeni tokom cijelog životnog ciklusa sistema: (a) trebala bi biti zakonita i poštovati sve primjenjive zakone i propise; (b) trebala bi biti etična i osigurati poštovanje etičkih načela i vrijednosti i (c) trebala bi biti otporna i iz tehničke i iz socijalne perspective, jer sistemi vještačke inteligencije, čak i sa dobrim namjerama, mogu uzrokovati nenamjernu štetu. Stručna grupa na visokom nivou o vještačkoj inteligenciji (AI HLEG), „Etičke smjernice za pouzdanu vještačku inteligenciju“, 2019, 2.

⁴⁷ CEPEJ, ‘European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment’, usvojena na 31. Plenarnoj sjednici CEPEJ-a (Strazbur, 3-4 decembar 2018.).

⁴⁸ Stručna grupa na visokom nivou o vještačkoj inteligenciji (AI HLEG), „Etičke smjernice za pouzdanu umjetnu inteligenciju“, 2019.

c. Normativni pristup

Bosna i Hercegovina nije daleko odmakla u svojim naporima za digitalnu transformaciju pravosuđa, a još manje u pogledu inkorporisanja i normativnog regulisanja korištenja vještačke inteligencije. Određeni koraci su već poduzeti u tom pravcu⁴⁹, ali normativno usklađivanje tehnologije sa potrebom za osiguranje efikasnosti i kvalitete pravosudnog sistema je složeno pitanje, koje neizostavno uključuje zaštitu osnovnih ljudskih prava. Za početak, kao korisna referenta lista za procjenu napretka države u odnosu na digitalnu pravdu i vještačke inteligencije može poslužiti resursni centar uspostavljen pri Evropskoj komisiji za efikasnost pravosuđa (CEPEJ).⁵⁰ Nažalost, trenutno nisu dostupni podaci za Bosnu i Hercegovinu, ali se mogu utvrditi glavne oblasti za korištenje sistema i alatki za digitalnu pravdu i vještačku inteligenciju, što može dati evropski komparativni pregled trenutno zastupljenih praksi. Ove oblasti uključuju *pretraživanje i pregled (velikog broja) dokumenata; automatsko rješavanje onlajn sporova; predviđanje ishoda sudskih sporova; podrška odlučivanju i donošenju odluka; anonimizacija sudskih spisa; elektronsko dostavljanje i komunikacija; trijaža, dodjeljivanje predmeta i automatizacija radnih procesa; transkriptori za pretvaranja usmenog govora u tekst i obratno i usluge informisanja/pružanja pomoći*.⁵¹

U Evropskoj uniji je ova oblast mnogo dinamičnija. Digitalizacija pravosuđa je u vrhu prioriteta zakonodavaca i kreatora politika na EU nivou i nivou država članica, najmanje posljednju deceniju.⁵² Korisnost digitalizacije pravosuđa je prepoznata u podsticanju i modernizaciji ekonomije u EU, jer su efikasni pravosudni sistemi ključni za privlačenje investicija, poslovanja i ekonomskog rasta u širem smislu.⁵³ Izmjene *Evropskog postupka za sporove male vrijednosti*,

⁴⁹ U toku je realizacija aktivnosti usmjerenih na jačanje efikasnosti i kvaliteta pravosuđa u BiH kroz primjenu standarda i alata koje je razvila Evropska komisija za efikasnost pravosuđa (CEPEJ), sa posebnim fokusom na organizaciju rada sudova, digitalizaciju pravosuđa i upotrebu pravosudne statistike. <https://vstv.pravosudje.ba/vstvfo/B/141/article/124722>

⁵⁰ Resource Centre on Cyberjustice and AI, [https://www.coe.int/en/web/cepej/resource-centre-on-cyberjustice-and-ai#%22202452374%22:\[4\]](https://www.coe.int/en/web/cepej/resource-centre-on-cyberjustice-and-ai#%22202452374%22:[4])

⁵¹ <https://public.tableau.com/app/profile/cepej/viz/ResourceCentreCyberjusticeandAIAIToolsInitiativesReport?publish=yes>. Pregled dostupnih CEPEJ alatki u oblasti sajber pravde i korištenja vještačkih inteligencija u pravosuđu je dostupan putem sljedećeg linka: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-working-group-cyber-just>

⁵² X.E. Kramer, *op.cit.* (2021).

⁵³ Roadmap – Digitalisation of justice in the European Union, Ref. Ares(2020)4029305 - 30/07/2020. <efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/file:///C:/Users/D%C5%BEana/Downloads/090166e5d21dae58.pdf>

*Evropskog platnog naloga, Uredbe o dostavljanju*⁵⁴ i *izvođenju dokaza*⁵⁵ ilustruju napore Komisije da poboljša pristup pravdi korištenjem više digitalnih tehnologija.

Najnoviji i najobuhvatniji dokument je *Uredba za digitalizaciju pravosudne saradnje* usvojena u decembru 2023. godine⁵⁶ i prateća Direktiva⁵⁷, sa osnovnim načelom „digitalizacija kao standard”. Iako ograničena na prekogranične slučajeve⁵⁸, Uredba ima potencijal da doprinese smanjivanju postojećih neujednačenosti u području digitalizacije *postojećih komunikacijskih kanala, što bi trebalo dovesti do smanjenja troškova i uštede vremena, smanjenja administrativnog opterećenja i poboljšane otpornosti u slučajevima više sile za sva tijela uključena u prekograničnu pravosudnu saradnju*.⁵⁹ Usvajanje dva navedena legislativna akta uslijedilo je neposredno nakon usvajanja *Strategije za e-pravosuđe* za period 2024-2028.⁶⁰

Brojne pravne i etičke dileme oko korištenja vještačke inteligencije su uslovile potrebu regulacije njenog razvoja i primjene. Jedan mogući regulatorni pristup za osiguranje visokog nivoa zaštite ljudskih prava i minimiziranja inherentnih rizika, jeste kvalifikacija različitih sistema vještačke inteligencije prema riziku koji im je svojstven.⁶¹ Za ovaj pristup se opredijelila Evropska unija. Pregovarači Evropske

⁵⁴ Regulation (EC) 1393/2007 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2007 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents), and repealing Council Regulation (EC) 1348/2000 [2007] OJ L324, 79–120. Amended by Regulation (EU) 517/2013 of 13 May 2013.

⁵⁵ Council Regulation (EC) No 1206/2001 of 28 May 2001 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil or commercial matters [2001] OJ L174, 1–24. Amended by Regulation (EC) 1103/2008 of The European Parliament and of The Council of 22 October 2008.

⁵⁶ UREDBA (EU) 2023/2844 EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA od 13. decembra 2023. o digitalizaciji pravosudne saradnje i pristupa pravosuđu u prekograničnim građanskim, trgovačkim i krivičnim stvarima te o izmjeni određenih akata u području pravosudne saradnje, 27.12.2023., 2023/2844.

⁵⁷ <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-51-2023-INIT/en/pdf>

⁵⁸ Uredba za digitalizaciju pravosudne saradnje je korak dalje u odnosu na već razvijene alate za digitalnu razmjenu podataka povezanih s predmetima – sistem za komunikaciju u okviru e-pravosuđa putem internetske razmjene podataka (e-CODEX), za koji je pravni okvir uspostavljen Uredbom (EU) 2022/850 Evropskog parlamenta i Vijeća od 30. maja 2022. o računarskom sistemu za prekograničnu elektroničku razmjenu podataka u području pravosudne saradnje u građanskim i krivičnim stvarima (sistem e-CODEX) i izmjeni Uredbe (EU) 2018/1726 (SL L 150, 1.6.2022., str. 1.).

⁵⁹ Tačka 4. Preambule.

⁶⁰ European e-Justice Strategy 2024-2027, 17.11.2023. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15509-2023-INIT/en/pdf>

⁶¹ O različitim pristupima regulisanju vještačke inteligencije vidjeti: Đ. Krivokapić / A. Nikolić, “Regulisanje veštačke inteligencije – stanje i perspektive”, *Revija Kopaoničke škole prirodnog*

uniye postigli su 8. decembra 2023. godine dogovor⁶² o prvim sveobuhvatnim pravilima o vještačkoj inteligenciji u svijetu - *Akt o vještačkoj inteligenciji*, utirući put pravnom nadzoru vještačke inteligencije.

Akt o vještačkoj inteligenciji vodeća je zakonodavna inicijativa sa potencijalom za poticanje privatnih i javnih aktera na razvoj i prihvatanje sigurne i pouzdane vještačke inteligencije na jedinstvenom EU tržištu. Glavna je zamisao da se vještačka inteligencija, koja bi mogla prouzrokovati štetu društvu, reguliše primjenom pristupa koji se bazira na riziku: što je veći rizik, strožija su pravila.⁶³ Pristup temeljen na riziku razlikuje upotrebe vještačke inteligencije kojima se stvara (1) neprihvatljiv rizik, (2) visoki rizik i (3) nizak ili minimalan rizik. Kategorizacija sistema na osnovu nivou rizičnosti, nameće različite obaveze pružateljima usluga i korisnicima. Za upotrebu vještačke inteligencije u pravu, od posebnog su interesa visokorizični sistemi, zbog mogućeg učinka na sigurnost ili ljudska prava. To uključuje vještačku inteligenciju koja se koristi kao pomoć u pravnom tumačenju i primjeni prava. Svaka vještačka inteligencija klasificirana kao visokorizična, podliježe obaveznoj registraciji i procjeni prije uspostave i tokom cjelokupnog perioda korištenja, kako bi se osigurala usklađenost sa propisima EU-a.⁶⁴ Predviđanje strožijeg režima za vještačku inteligenciju koja se koristi u pravosuđu i koja utiče na ishod sudskog postupka u kojem se odlučuje o pravima osoba, smatramo nužnim i opravdanim. Jedna mogućnost za domaćeg zakonodavca je da prati pristup EU, koji je pionirski, sveobuhvatni i poprilično rigorozni pravni zahvat u oblast vještačke inteligencije. Ozbiljna alternative ovakvom pristupu nije neregulacija, nego eventualno opredjeljivanje za *blaži* pristup i/ili sektorski orijentisan pristup – e.g. normativna regulacija upotrebe vještačke inteligencije u pravosuđu. Ne postoji univerzalno rješenje za odgovornu integraciju vještačke inteligencije u pravosuđe, zbog čega pravni okvir treba biti prilagodljiv, utemeljen na jasnim etičkim smjernicama i sa iznijansiranom regulacijom uloge čovjeka kao dizajnera, trenera i kontrolora vještačke inteligencije.⁶⁵

prava, 1/2022, Beograd, 2022, 3-111.

⁶² Predsjedništvo Vijeća i pregovarači Evropskog parlamenta prevladali su razlike u kontroverznim tačkama, da bi postigli privremeni dogovor o prijedlogu usklađenih pravila o vještačkoj inteligenciji, uključujući generativnu vještačku inteligenciju i policijsku upotrebu nadzora prepoznavanja lica. Saopštenje za medije: Akt o umjetnoj inteligenciji - Vijeće i Parlament postigli dogovor o prvim pravilima za umjetnu inteligenciju u svijetu. <https://www.consilium.europa.eu/hr/press/press-releases/2023/12/09/artificial-intelligence-act-council-and-parliament-strike-a-deal-on-the-first-worldwide-rules-for-ai/>

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Glava III Prijedloga Uredbe (Akt o vještačkoj inteligenciji).

⁶⁵ D. Amoroso / G. Tamburrini, "The Human Control Over Autonomous Robotic Systems: What Ethical and Legal Lessons for Judicial Uses of AI?" u *New Pathways to Civil Justice in Europe: Challenges of Access to Justice* (ur. X. Kramer et al.), Springer, 2021, 23-43.

d. Međuzaključak

Sasvim je jasno da će digitalizacija i integracija vještačke inteligencije u građanske sudske postupcima redefinisati pravosudni sistem. Očekivanje nije samo efikasniji i pristupačniji pravni sistem⁶⁶, već i onaj koji je suštinski transformisan tehnologijom. Da bi se iskoristio puni potencijal ovih tehnologija, oprez je preporučljiv, a kontinuirani dijalog između tehnoloških stručnjaka, pravnih stručnjaka i kreatora politike neophodan. Ova saradnja će osigurati da pravosudni sistem, iako načelno otvoren za tehnološke inovacije, ostane bastion osnovnih vrijednosti pravičnosti, transparentnosti i pravosuđenja usmjerenog na čovjeka. U srži ove teme su specifični izazovi održavanja ljudske kontrole nad vještačkom inteligencijom u pravosuđu. Ne postoji univerzalno rješenje za integraciju vještačke inteligencije u etički osjetljiva područja, kao što je pravosuđe, zbog čega regulativa treba biti prilagodljiva, utemeljena na jedinstvenom etičkom i zakonskom okviru. Donošenje sudskih odluka *uz pomoć* vještačke inteligencije jeste sljedeći logičan korak u sporu, ali neophodnoj digitalizaciji određenih sudskih procesa i procedura⁶⁷. U tom procesu, uloga vještačke inteligencije u pravosuđu treba biti dominantno informativna, a ne odlučujuća. Sudska djelatnost, iako izmijenjena pojavom vještačke inteligencije, mora ostati suštinski ljudska djelatnost⁶⁸, obuhvatajući kompleksno sadejstvo pravne racionalnosti, empatije i saosjećanja.⁶⁹ Ovakav zaključak je važan, ne samo zbog očuvanja humanosti sudija, nego i zaštite humanosti i dostojanstva korisnika/ica pravosudnog sistema.

3. Privatizacija metoda rješavanja sporova

a. Uvodna razmatranja

Mnogo je mogućih pristupa pravdi, ali nijedan nije garancija da će pravda zaista i biti postignuta. U idealističkom traganju za optimalnom metodom rješavanja sporova, svjedočimo sve većoj diverzifikaciji rješavanja sporova u

⁶⁶ R. Susskind, *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to your Future*, Oxford University Press, 2023.

⁶⁷ N. Vermeysu, "The Computer As the Court: How Will Artificial Intelligence Affect Judicial Processes?" u *New Pathways to Civil Justice in Europe: Challenges of Access to Justice* (ur. X. Kramer *et al.*), Springer, 2021, 61-80.

⁶⁸ T. Sourdin / R. Cornes, "Do Judges Need to Be Human? The Implications of Technology for Responsive Judging", u *The Responsive Judge. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice* (ur. T. Sourdin, A. Zariski), vol 67, Springer, 2018, 87 - 119. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-1023-2>

⁶⁹ Slična razmatranja za arbitre, vidi u: F. Uríbarri Soares, "New Technologies and Arbitration", VII(1) *Indian J. Arb. L.* 84, 2018, 101. J. de la Jara / D. Palma / A. Infantes, "Machine Arbitrator: Are We Ready?", *Kluwer Arbitration Blog*, 2017; S. Nappert, "The Challenge of Artificial Intelligence in Arbitral Decision-Making", *Practical Law UK Articles*, 2018. Citirano prema M. Scherer, *op.cit.*, fn 8, 4.

pogledu *tehnika* (arbitraža, medijacija, pregovaranje⁷⁰, pa čak i hibridni modeli tehnika alternativnog rješavanja sporova⁷¹), *tehnologija* (onlajn postupci, onlajn platforme⁷², pametni ugovori⁷³ i korištenje vještačke inteligencije), *puteva* (ombudsmani⁷⁴, odbori⁷⁵ i različita regulatorna tijela za pojedine sektore) i *funkcija* (ombudsmani i specifični sektorski regulatorni mehanizmi koriste podatke iz zahtjeva/pritužbi i sporova kao alate za nadzor tržišta, mijenjanje ponašanja učesnika na tržištu i unapređenje javnih politika).⁷⁶ Opredjeljivanje za konkretnu metodu rješavanja sporova rezultat je kombinovanog djelovanja više faktora - ličnih, socioekonomskih i kulturoloških.⁷⁷ U svijetu je uočljiv trend sve

⁷⁰ M. Giacalone / S. Sajedeh Salehi, „E-negotiation in the EU: Current experiences, challenges, and new scenarios“, u *Frontiers in Civil Justice* (ur. X. Kramer et al.), 169-192.

⁷¹ W.H. Ross, D.E. Conlon, “Hybrid forms of third-party dispute resolution: theoretical implications of combining mediation and arbitration”, *The Academy of Management Review*, 25 (2), 2000, 416-427.

⁷² Tehnološki vođene platforme koje olakšavaju rješavanje sporova putem interneta, naročito rasprostranjene u e-kupovini, gdje platforme poput eBay i Amazona imaju vlastite sisteme za rješavanje sporova između kupaca i prodavača.

⁷³ Automatizirani ugovori temeljeni na blokčejn (eng. *blockchain*) tehnologiji, koja ima za cilj uspostavljanje anonimnog i decentralizovanog mehanizma bez ikakvog državnog nadzora ili posrednika za transakcije. Blokčejn funkcioniše na decentraliziranoj mreži stvarajući nepromjenjiv zapis o transakcijama. Platforme za rješavanje sporova u blok lancu nude usluge za sporove koji proizlaze iz blokčejn transakcija i transakcija pametnih ugovora. Svaka od platformi pruža netradicionalne mehanizme za donošenje odluka, koji se takođe razlikuju jedni od drugih, stvarajući neorganizovano i neregulisano okruženje. Platforme nisu u skladu sa uobičajenim principima alternativnog rješavanja sporova i mehanizama za onlajn rješavanje sporova, što otvara pitanje valjanosti i legitimiteta takvih platformi, a time i potrebe za njihovom regulacijom. Vidjeti više: C. Kadioglu Kumtepe, “A Brief Introduction to Blockchain Dispute Resolution”, *John Marshall Law Journal*, Vol. 14, No. 2, 2021. <https://ssrn.com/abstract=4083107> Takođe: M. Buchwald, “Smart Contract Dispute Resolution: The Inescapable Flaws of Blockchain-based Arbitration”, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol 168, 2020, 1369 – 1423.

⁷⁴ L. S. Smith / M. Vickers, „Does CDR ‘Get It’?“, u *Delivering Justice – A Holistic and Multidisciplinary Approach - Liber Amicorum in Honour of Christopher Hodges* (ur. X. Kramer et al.), Hart Publishing, 2022, 177-195. F. Feriaud / P.-L. Holleville, “How to Avoid a Trial: In Praise of ADR and Ombudsmen”, u *New Pathways to Civil Justice in Europe* (ur. X. Kramer et al.), 2021, 149-179. Kao primjer uspješnih metoda rješavanja potrošačkih sporova, često se navode potrošački ombudsmani u Velikoj Britaniji. Vidjeti: C. Hodges, “Consumer ombudsman: better regulation and dispute resolution”, *ERA Forum*, 15, 2014, 593-608.

⁷⁵ M. Petrović, „Odbor za razmatranje/rešavanje sporova: još jedna alternativa državnim sudovima“, *Revija Kopaoničke škole prirodnog prava*, br. 2/2020, 99 – 114.

⁷⁶ C. Hodges, „Delivering Justice“ u *New Pathways to Civil Justice in Europe* (ur. X. Kramer et al.), 2021, 83-112, 83. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66637-8_5

⁷⁷ J. Davies, “ADR/ODR: Too Much Optimism in the Promotion of Cross-Border Trade?”, u *EU Civil Justice: Current Issues and Future Outlook* (ur. M. Bergström / E. Storskrubb / B. Hess), Swedish Studies in European Law, Vol. 7, Bloomsbury, Hart Publishing, Oxford i Portland, 2016, 35-56.

češćeg korištenja alternativnih metoda rješavanja sporova.⁷⁸ Odlučujući razlozi nisu samo poznate prednosti ovih metoda – jednostavnost, brzina, efikasnost, manji troškovi⁷⁹, privatnost, veća autonomija i korisnička kontrola⁸⁰ - nego i šira funkcija pružanja podrške i pomoći korisnicima u rješavanju njihovih problema, te prikupljanje, analiza i korištenje rezultata analize u svrhu unapređenja stanja, ponašanja i kulture izvan tog pojedinačnog slučaja.⁸¹

Privatizaciju metoda rješavanja sporova, za potrebe ovog rada, ne poistovjećujemo u potpunosti sa alternativnim metodama rješavanja sporova. Alternativne metode rješavanja sporova su svi, javni i privatni, *vansudski* mehanizmi za rješavanje sporova, koji se koriste izvan formalnog sistema građanskog pravosuđa, ali koji sa tim sistemom mogu biti povezani, e.g. obavezna medijacija/posredovanje kao preduslov za pokretanje parničnog postupka⁸², institucija Ombudsmana i različita regulatorna javna tijela i agencije kojima može biti povjereno rješavanje sporova iz različitih oblasti (porodično pravo, radno pravo, potrošačko pravo, antidiskriminacijsko pravo, etc.). Privatni mehanizmi⁸³ za rješavanje sporova su uvijek alternativni i nisu dio šireg javnog sistema rješavanja sporova sudskim ili vansudskih putem, poput privatnih sudova⁸⁴, određenih vrsta arbitraže, vaninstitucionalne medijacije, komercijalnih onlajn platformi za rješavanje potrošačkih sporova, mehanizama za rješavanje sporova u okviru blokčejn tehnologije i slično. Blokčejn tehnologije imaju uticaj na rješavanje sporova, zbog njihovog *potencijala* da marginaliziraju državne sudove omogućavajući stvaranje sistema za rješavanje privatnih sporova koji se sami

⁷⁸ C. Hodges, *op.cit.*, 84. Takođe: C. V. Giabardo, “Private Justice: The Privatisation of Dispute Resolution and the Crisis of Law”, *Wolverhampton Law Journal*, Vol. 4, 2020, <https://ssrn.com/abstract=3679932>

⁷⁹ Ova prednost se ne odnosi na međunarodnu arbitražu u privrednim sporovima. Umjesto više, vidjeti: P. Landolt, „Controlling Costs in International Arbitration”, *Practical Guidance*, Bloomberg Law. <https://www.bloomberglaw.com/external/document/XABGU4JK000000/litigation-professional-perspective-controlling-costs-in-interna>

⁸⁰ T. C. W. Farrow, „Public Justice, Private Dispute Resolution and Democracy“, *Doing Justice: Dispute Resolution in the Courts and Beyond*, 2016, 4 i dalje. <https://ciaj-icaj.ca/wp-content/uploads/2016/05/farrow.pdf>

⁸¹ C. Hodges, *op.cit.*, 84.

⁸² O bojazni da uslovljavanje dopuštenosti pokretanja parničnog postupka prethodnim posredovanjem ugrožava procesna prava strankaka i princip vladavine prava, vidjeti: N. Acharya, “Exploring the Role of Mandatory Mediation in Civil Justice”, *Alberta Law Review* 60:3, 2023, 719-738.

⁸³ O zajedničkim karakteristikama privatnih mehanizama za rješavanje sporova: T. C. W. Farrow, *op.cit.*, 8-10.

⁸⁴ Primjer privatnih sudova: *PrivatCourt* – The International Court of Arbitration. <https://s3.ap-south-1.amazonaws.com/pvtcourt.com/pdf/brand.pdf>

izvršavaju, iako se marginalizacija državnih sudova još uvijek nije dogodila.⁸⁵

Od razvoja u sjeni građanskih sudskih postupaka⁸⁶, kao njihova alternativa i dodatak, zbog čega je i skovan grupni naziv – *alternativno rješavanje sporova* – ove metode su, u određenim oblastima, zamijenile sudske postupke kao glavni metod rješavanja sporova.⁸⁷ Štaviše, pojedini alternativni metodi rješavanja sporova su *stariji* od formalnog pravosudnog sistema. Najpoznatija je arbitraža, koja je prethodila sudskom sistemu pravosuđenja - u početku se razvijala u odsustvu sudova, a kasnije nasuprot sudova ili barem kao alternativa njima.⁸⁸ Pejzaž dostupnih i kvalitetnih usluga alternativnog rješavanja sporova varira zavisno od oblasti u kojoj je spor nastao. Postoje oblasti prava u kojima su ove metode naročito razvijene, kao što su privredno pravo (međunarodna prodaja robe) ili potrošačko pravo. Dostupnost alternativnog rješavanja sporova zavisi i od nacionalnih inicijativa kojima bi se podržalo stvaranje institucija odnosno tijela za pružanje usluga alternativnog rješavanja sporova ili uspostavljanje platformi za privatne aktivnosti sa istim ciljem.⁸⁹

Uvođenje novih, alternativnih metoda rješavanja sporova obično prati optimizam na temelju proklamovanih prednosti koje ove metode uobičajeno donose, ali više opcija za rješavanje sporova ne znači automatski da će pravo na pristup pravdi biti kvalitetnije ostvareno. Složen i raznolik pejzaž različitih alternativnih mehanizama za rješavanje sporova, iako ima brojne prednosti u odnosu na sudski sistem, istovremeno pokazuje nedostatke zbog fragmentiranosti i ograničenosti na pojedine sektore, netransparentnosti⁹⁰, (pre)velike raznolikosti, brojnosti i nesamostalnosti, namećući pitanje – kakav je kvalitet pravde iza zatvorenih vrata?⁹¹ Privatni mehanizmi alternativnog rješavanja sporova dio

⁸⁵ P. Ortolani, „The impact of blockchain technologies and smart contracts on dispute resolution: arbitration and court litigation at the crossroads“, *Uniform Law Review / Revue de Droit Uniforme*, 24:2, 2019, 430 - 448.

⁸⁶ V. C. Crawford, “A Proposal to Use Alternative Dispute Resolution as a Foundation to Build an Independent Global Cyberlaw Jurisdiction Using Business to Consumer Transactions as a Model”, *Hastings Int’l & Comp. L. Rev.* br. 25, 2002, 383.

⁸⁷ Tako: A. R. Lodder / J. Zeleznikow, *Enhanced Dispute Resolution Through the Use of Information Technology*, Cambridge University Press, 2010.

⁸⁸ T. Schultz / T. Grant, ‘What is arbitration and where does it come from?’, u *Arbitration: A Very Short Introduction*, Very Short Introductions, Oxford Academic, 2021. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198738749.003.0001>

⁸⁹ A. Fiadjoe, *Alternative Dispute Resoultion: a Developing World Perspective*, Cavendish Publishing Limited, 2013.

⁹⁰ L. K. Dore, “Public Courts versus Private Justice: It’s Time to Let Some Sun Shine in on Alternative Dispute Resolution”, *Chicago-Kent College Law Review* br. 81, 2006, 463. <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol81/iss2/8>

⁹¹ Pitanje nije jednako relevantno za sve modalitete alternativnog rješavanja sporova – u arbitraži i medijaciji se sporovi rješavaju iza zatvorenih vrata, dok institucije ombudsmana i slična tijela funkcionišu na principima otvorenosti i pristupačnosti. Vidjeti više: L. S. Smith, „Trust and

svoje privlačnosti duguju načelu povjerljivosti⁹², koja se ponekad kritikuje kao netransparentnost. Kako god da nazovemo ovu karakteristiku - povjerljivost ili tajnovitost - posljedica je ista - nesaznatljivost brojnih aspekata postupka, što može biti podložno zloupotrebi, naročito u nedostatku jasnih proceduralnih garancija, obskurnih kanala finansiranja i nejednake pregovaračke snage učesnika u postupku.⁹³ Zbog toga privatni mehanizmi ne bi trebali biti oslobođeni bilo kakvog nadzora od strane države, naročito u pogledu proceduralnih garancija i načina finansiranja.⁹⁴ Pojedini autori ističu sve veći značaj privatizacije izvršenja, uz pomoć savremene tehnologije, koja dovodi u pitanje tradicionalne mehanizme izvršenja i kontrolu države nad prinudom. Ovaj pomak, uočljiv u mehanizmima izvršenja onlajn platformi za e-kupovinu i samoizvršavajućim pametnim ugovorima zasnovanim na blokčejn tehnologijama, otvara etička pitanja u vezi s prirodom pravne prinude i njenom primjenom izvan tradicionalnog pravnog sistema pod kontrolom države.⁹⁵

b. Privatizacija i digitalizacija

Podnošenje (pri)tužbi pred sudovima ili van suda dio je prava na *pristup pravdi* zaštićenog na međunarodnom, evropskom i nacionalnom nivou.⁹⁶ Ovaj postulat se zasniva na autonomiji u izboru načina rješavanja spora – pred sudovima ili korištenjem alternativnih metoda. Nije iznenađujuće da u eri digitalizacije, zamah uzima i globalna ekspanzija onlajn metoda rješavanja sporova (*Online Dispute Resolution*, skr. ODR). Izraz se koristi veoma fleksibilno⁹⁷, a označava brojne oblike upotrebe digitalne informacione tehnologije radi rješavanja sporova različitim metodama i u različitim oblastima. Za potrebe ovog rada, pod onlajn metodom rješavanja sporova podrazumijevamo postupak u kojem se većinski dio, od inicijalne i pripremne komunikacije između procesnih učesnika do

Transparency and the Ombuds: Justice Behind Closed Doors?“ u *New Pathways to Civil Justice in Europe* (ur. X. Kramer *et al.*), 2021, 113 – 130. Također: F. Feriaud / P.-L. Holleville, *op.cit.*

⁹² F. Feriaud / P.-L. Holleville, “How to Avoid a Trial: In Praise of ADR and Ombudsmen”, u *New Pathways to Civil Justice in Europe* (ur. X. Kramer *et al.*), 2021, 149-179.

⁹³ *Ibid.*

⁹⁴ T. Zoroska Kamiloska, „Privatisation of Civil Justice: Is It Undermining or Promoting the Rule of Law“, *Access to Justice in Eastern Europe*, br. 1(6) 2020, 34-45, 44.

⁹⁵ R. Koulu, *Law, Technology and Dispute Resolution - The Privatisation of Coercion*, ISBN 9780367665234, Routledge, 2020. Vidjeti i: C. Goanta / P. Ortolani, “Unpacking content moderation: The rise of social media platforms as online civil courts” u *Frontiers in Civil Justice* (ur. X. Kramer *et al.*), 192-217.

⁹⁶ A. J. Schmitz / L. A. Ojelabi Olufunmilola / J. Zeleznikow, “Researching Online Dispute Resolution to Expand Access to Justice”, *Ohio State Legal Studies Research Paper* No. 680, GIUSTIZIA CONSENSUALE (CONSENSUAL JUSTICE), 2022, 269-303 <https://ssrn.com/abstract=4018593>

⁹⁷ Pojedini autori definišu kao *sinergiju između alternativnog rješavanja sporova i informaciono-komunikacione tehnologije*. Vidi više: E. Katsh / J. Rifkin, “Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace, Jossey-Bass, San Francisco, 2001, 9.

centralne procesne faze u kojoj se odvija neposredna interakcija između strana u sporu i tijela koje vodi postupak, odvija onlajn⁹⁸, u sajber prostoru, korištenjem digitalnih tehnologija, koje su prethodno definisane. U ovom poglavlju pod *onlajn rješavanjem sporova* podrazumijevamo digitalizirane oblike ADR (eng. *Alternative Dispute Resolution*), iako izraz nije jednoznačan. Sve se češće spominju „sudske metode onlajn rješavanja sporova“ (eng. court-related ODR).⁹⁹

Onlajn metode rješavanja sporova svoje osnovne koncepte crpe iz procesa alternativnog rješavanja sporova, u suštini je ideja pružanja mehanizama rješavanja sporova na fleksibilniji i efikasniji način u poređenju sa sudovima.¹⁰⁰ Ono što je alternativno rješavanje sporova za sudsko pravosuđe, to je onlajn rješavanje sporova za alternativno rješavanje sporova – izraz nastojanja da se na fleksibilan način prevladaju identifikovani nedostaci i da se omogući više korisničkog komfora. Međutim, pojedini oblici onlajn rješavanja sporova pokazuju i nedostatke u pogledu obima ili kvaliteta zaštite koji se na takav način mogu pružiti.¹⁰¹ Onlajn ili e-medijacija pruža raznolikost u načinima primjene, što posebno dolazi do izražaja u oblastima poput potrošačkog¹⁰² i porodičnog prava, gdje se bilježi značajan rast. Ipak, određena pravna pitanja, kao što su određivanje vrste povrede prava ili utvrđivanje pravne odgovornosti, izmiču mogućnostima elektronskog medijatorskog procesa.¹⁰³ Osim toga, e-medijacija se suočava sa izazovom nedostatka neposredne interakcije, što može otežati uspostavljanje međusobnog povjerenja između stranaka, ključnog za usmjeravanje sporova ka vansudskom rješenju. Iako se elektronska komunikacija može činiti pristupačnom, ona može istovremeno generisati psihološke prepreke koje ometaju efikasno posredovanje.

Zastupljenost onlajn metoda je naročito uočljiva u potrošačkom pravu¹⁰⁴, u kojem su pojedine inicijative na evropskom nivou najviše uznapredovale.¹⁰⁵

⁹⁸ Tako i A. Uzelac, „Online rješavanje potrošačkih sporova - hrvatska i europska iskustva“, https://www.alanuzelac.from.hr/pubs/A78_Online%20rjesavanje%20potrosackih%20sporova_HAZU.pdf

⁹⁹ National Center for State Courts, <https://www.ncsc.org/odr/guidance-and-tools>

¹⁰⁰ E. Katsh / J. Rifkin, *Online Dispute Resolution*, 2001.

¹⁰¹ Vidjeti više: J. W. Goodman, „The Pros and Cons of Online Dispute Resolution: An Assessment of Cyber-Mediation Websites“, *Duke Law and Technology Review* br. 2, 2003, 1-16.

¹⁰² Vidjeti više: A. Spaić, „E-medijacija“, *Pravni život* br. 12/2012, 153-163.

¹⁰³ K. Mania, „Online dispute resolution: The future of justice“, *International Comparative Jurisprudence*, Vol. 1, br. 1, 2015. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2351667415000074>

¹⁰⁴ O očekivanjima potrošača spram metode rješavanja spora, vidjeti: A. J. Schmitz / C. Rule, *The New Handshake: Online Dispute Resolution and the Future of Consumer Protection*, ABA Book Publishing, 2017.

¹⁰⁵ Uredba 524/2013 o online rješavanju potrošačkih sporova kojom je upostavljane onlajn platforma za rješavanje potrošačkih sporova.

Zastupnici interesa potrošača i poslovnih subjekata, na međunarodnom nivou, zagovaraju uspostavljanje pravednog, proporcionalnog i efikasnog mehanizma za onlajn rješavanje prekograničnih sporova *manje* novčane vrijednosti.¹⁰⁶ Ovakav stav je u skladu sa rezultatima empirijskih istraživanja, koji pokazuju da su ove metode najefikasnije za sporove manje složenosti (i manje vrijednosti).¹⁰⁷ Utvrđujući nagli porast onlajn prekograničnih transakcija i paralelnu potrebu za mehanizmima za rješavanje sporova koji proizlaze iz takvih transakcija, Komisija Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovinsko pravo (UNCITRAL) je 2016. godine finalizirala i usvojila neobavezujuće *Tehničke napomene o onlajn rješavanju sporova*¹⁰⁸.

Da bi zadržalo, ili bolje reći povratilo, svoj status kao osnovnog i redovnog metoda za rješavanje (većine) sporova, građansko pravosuđe treba napraviti odlučan korak ka sveobuhvatnom sistemu digitalizacije. Tehnologija mijenja pravo i mijenja načine na koji se rješavaju sporovi.¹⁰⁹ Pravni subjekti će, razumljivo, biti podozrivi spram pravosudnog sistema koji ne uspijeva u svoj rad integrisati tehnologije koje isti subjekti svakodnevno koriste u privatnom i poslovnom životu.¹¹⁰ Neke lekcije se mogu naučiti iz privatnih mehanizama za onlajn rješavanje sporova¹¹¹ – na primjer onih koje nude eBay¹¹² i PayPal, koji su

¹⁰⁶ Jedan od prijedloga uključuje uspostavljanje preciznih gornji i donjih granica za novčanu vrijednost sporova, kao sistem filtriranja sporova koji podliježu ODR proceduri, slično metodologiji koju primjenjuje *eBay*. Nejasno definisani kriterijumi prihvatljivosti sporova mogu dovesti do proceduralnih komplikacija i nepotrebnog odlaganja rješavanja spora. Implementacija specifičnih minimalnih i maksimalnih vrijednosti može doprinijeti efikasnosti i brzini ODR procedura. Tako: L. F. Del Duca / C. Rule / K. Rimpfel, “eBay’s De Facto Low Value High Volume Resolution Process: Lessons and Best Practices for ODR Systems Designers”, *Arbitration Law Review*, Vol. 6 *Yearbook on Arbitration and Mediation*, 2014, 217-218.

¹⁰⁷ K. Mania, *op.cit.*

¹⁰⁸ United Nations Commission On International Trade Law, *Technical Notes on Online Dispute Resolution (2016)*: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/v1700382_english_technical_notes_on_odr.pdf

¹⁰⁹ C. Rule, „Online Dispute Resolution and the Future of Justice“, *Annual Review of Law and Social Science*, 2020, 277-292, 279.

¹¹⁰ G. Vos / J. Sorabji, „Digital Technology and Holistic Dispute Resolution“, u *Delivering Justice – A Holistic and Multidisciplinary Approach - Liber Amicorum in Honour of Christopher Hodges* (ur. X. Kramer *et al.*), Hart Publishing, 2022, 247-265.

¹¹¹ E. Katsh / O. Rabinovich-Einy, *Digital Justice: Technology and the Internet of Disputes (Introduction)*, 2017. Oxford University Press. <https://ssrn.com/abstract=3508311>

¹¹² 1999. godine profesor Ethan Katsh pokrenuo je pilot program sa eBay-om za rješavanje sporova između kupaca i prodavaca. Nakon što je na relativno opskurnoj *eBay* stranici za pomoć stavljen link koji poziva ljude da prijave probleme Katshovom onlajn centru ombudsmana na Univerzitetu Massachusetts Amherst, Centar je bio preplavljen slučajevima. E. Katsh / J. Rifkinn / A. Gaitenby, “E-Commerce, E-Disputes, and E-Dispute Resolution: In the Shadow of “eBay Law””, *Ohio State Journal on Dispute Resolution*, vol. 15 (3), 2000, 707-709. Taj pilot program se razvio u *startup* kompaniju SquareTrade.com (<https://www.squaretrade.com/>), koja je postala

bili u mogućnosti da u vrijeme pandemije reaguju brže kao privatni subjekti za alternativno rješavanje sporova, fokusirajući se na određene sporove na onlajn tržištu.¹¹³

Jedna relativno novija metoda rješavanja sporova jeste *moderiranje sadržaja*, koja uključuje proces praćenja, evaluacije i upravljanja sadržajem koji su objavili korisnici na digitalnim platformama, kao što su društvene mreže, forumi i e-trgovine, kako bi se osiguralo da je u skladu sa uslovima korištenja date platforme. Spor koji nastaje kršenjem opštih uslova poslovanja platforme nije isključivo bilateralan (platforma – korisnik prekršitelj), jer je moguće, pa i vjerovatno, da sadržaj koji objavljuju korisnici povređuje prava trećih lica, koja nisu nužno korisnici konkretne platforme. Situacije su česte i obuhvataju raznovrsne scenarije u kojima objava određenog sadržaja čini povredu prava treće osobe - od povrede prava konkurencije i zabrane nepoštene poslovne prakse, preko povrede prava žiga, do klevete, govora mržnje ili drugog uznemirujućeg sadržaja¹¹⁴. Cilj moderiranja sadržaja u kontekstu rješavanja sporova je održavanje sigurnog i zakonitog onlajn okruženja za sve korisnike, pa kada se to naruši, platforma donosi odluke koje imaju različite sadržaje – uklanjanje sadržaja, ukidanje ili blokada korisničkog računa ili uvođenje drugih ograničenja – što čini *de facto* adjudikaciju¹¹⁵.

Digitalna tehnologija je transformisala sve mehanizme rješavanja sporova, pa i procese alternativnog rješavanja sporova, čineći ih otvorenijim i manje privatnim. Dugoročno gledano, pored učinkovitosti, pravičnost rješavanja sporova će biti ultimativni test legitimiteta digitalnih metoda rješavanja sporova.¹¹⁶ Osim toga, ovi sistemi pružaju učesnicima u sporu veće mogućnosti uticaja na dizajn i davanja povratnih informacija o pravičnosti i odgovornosti procesa. Automatsko dokumentovanje svojstveno onlajn metodama rješavanja sporova, na koje se u početku gledalo kao na nedostatak, postalo je dragocjeno za analizu obrazaca, poboljšanje učinkovitosti sistema, identifikaciju izvora sporova i realizaciju preventivnih mjera.¹¹⁷ Ova evolucija tehnologije u alternativnom rješavanju sporova ispunjava njegove originalne ciljeve, kao što su poboljšani pristup

najuspješnija platforma za posredovanje na internetu. Vidjeti više: C. Rule, “Designing a Global Online Dispute Resolution System: Lessons Learned from eBay”, *University of St. Thomas Law Journal*, Vol. 13, br. 2, 2017, 355 fn 10.

¹¹³ X.E. Kramer, *op.cit.* (2021).

¹¹⁴ P. Ortolani, “The Digital Services Act, Content Moderation and Dispute Resolution”, 2023. <https://ssrn.com/abstract=4356598> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4356598>, 2.

¹¹⁵ Moderatori platforme donose odluku i odmah je izvršavaju. P. Ortolani, *If You Build It, They Will Come: The DSA’s “Procedure Before Substance” Approach*, *VerfBlog*, 2022, <https://verfassungsblog.de/dsa-build-it/>

¹¹⁶ O. Rabinovich-Einy / E. Katsh, “Digital Justice - Reshaping Boundaries in an Online Dispute Resolution Environment”, *International Journal of Online Dispute Resolution* 2014 (1), 36.

¹¹⁷ *Ibid.*

pravdi, inovativni dizajn procesa, prilagođena rješenja i poboljšana stručnost i efikasnost.

c. Međuzaključak

BiH se ne može pohvaliti ni razvijenim niti uspješnim sistemom alternativnog rješavanja sporova. Načelno, pretpostavke postoje u vidu Arbitražnog suda¹¹⁸, postupka medijacije¹¹⁹, institucija Ombudsmena BiH¹²⁰, pa čak i sudske nagodbe, koja, iako suštinski ne predstavlja alternativu sudskom odlučivanju, može se smatrati dijelom alternativnog rješavanja sporova, zbog svoje prirode koja podrazumijeva međusobni dogovor strana u sporu. Nažalost, nijedna od navedenih metoda nije u željenom obimu u potpunosti zaživjela u BiH i za većinu se ne uočava pozitivan trend njihove upotrebe, uprkos značajnim naporima Visokog sudskog i tužilačkog vijeća BiH i aktivnostima koje realizuje uz podršku projekta koji finansira Evropska unija.¹²¹ Napori u pravcu jačanja alternativnih metoda rješavanja sporova sada su usmjereni ka zagovaranju usvajanja *Strategije za alternativno rješavanje sporova* i ostalim mjerama

¹¹⁸ Službeni sajt: <https://komorabih.ba/pravilnik-o-arbitrazi-2/>

¹¹⁹ Udruženje medijatora u BiH je osnovano 2002. godine, a pravni okvir je postavljen usvajanjem inoviranih zakona o parničnom postupku 2003. godine – Zakon o parničnom postupku F BiH (“*Sl. novine FBiH*”, br. 53/2003, 73/2005, 19/2006 i 98/2015), Zakon o parničnom postupku Republike Srpske (“*Sl. glasnik RS*”, br. 58/2003, 85/2003, 74/2005, 63/2007, 105/2008 - odluka US, 45/2009 - odluka US, 49/2009, 61/2013 i 109/2021 - odluka US), Zakon o parničnom postupku Brčko distrikta (“*Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*”, br. 28/2018 i 6/2021), koji su predviđjeli mogućnost da sudija, najkasnije na pripremnom ročištu, ukoliko ocijeni da je to svrsishodno s obzirom na prirodu spora i druge okolnosti, predloži strankama da spor riješe u postupku medijacije, kako je predviđeno posebnim zakonom. Posebni zakon je Zakon o postupku medijacije BiH (*Službeni glasnik BiH* br. 37/04). Opšti stav je da medijacija nije zaživjela u punom kapacitetu. Nedostaju zvanični podaci o broju provedenih postupaka medijacije, a podaci koji se objavljuju u medijima (<https://www.vecernji.ba/vijesti/avdagic-medijacija-je-neizostavni-dio-europskog-puta-bih-1745024>) govore o 11.247 postupaka medijacije, od čega je 10.901 predmet završen sporazumom, a 346 postupaka završeno bez sporazuma. Ove brojke treba posmatrati u odgovarajućem vremenskom okviru, a to je period od dvadeset godina od uspostavljanja potpunog normativnog okvira za medijaciju. U tom slučaju, radi se o otprilike 562 predmeta godišnje, što ne govori u prilog ni prihvaćenosti niti uspješnosti medijacije u BiH, barem zasad. Slične brojke su i u Republici Hrvatskoj, vidjeti: A. Uzelac, *op.cit.*, 4. Pored opšte regulacije, medijacije je normirana i u radnom pravu, v.: Zakon o mirnom rješavanju radnih sporova u FBiH, “*Službene novine FBiH*” br. 49/21, Zakon o mirnom rješavanju radnih sporova u RS, “*Službeni glasnik RS*” br. 91/16, a uspostavljena je i Agencija za mirno rješavanje radnih sporova u RS.

¹²⁰ Institucija je osnovana Zakonom o zaštiti potrošača u Bosni i Hercegovini (“*Službeni glasnik BiH*”, broj 25/06), ima status pravne osobe i djeluje kao samostalno i neovisno tijelo s ciljem promocije dobrog i efikasnog provođenja politike zaštite potrošača u Bosni i Hercegovini. Nisu dostupni aktuelni podaci o tome koliko predmeta zaprimi i obradi ova institucija. Službeni sajt je, u tom pogledu, neažuriran, a posljednji dostupni izvještaj o radu je iz 2016. godine.

¹²¹ Obavijest: VSTV BiH traži ubrzanje aktivnosti na donošenju Strategije razvoja alternativnih načina rješavanja sporova u BiH, <https://pravosudje.ba/vstvfo/B/10001/article/132211>

usklađivanja sa pravnom stečevinom Evropske unije u ovoj oblasti.¹²² Čini se da treba iskoristiti momentum i sistemski pristupiti uređivanju ključnih aspekata građanskog pravosuđa, koji obuhvataju kako smisleno inkorporiranje digitalnih tehnologija, tako i uspostavljanje funkcionalnih sistema alternativnih rješavanja sporova i odgovarajuće kontrole nad privatnim onlajn mehanizmima.

U Bosni i Hercegovini treba provesti sveobuhvatno i detaljno istraživanje o percepciji i (ne)zadovoljstvu građana pravosudnim sistemom, sa ciljem utvrđivanja učestalosti korištenja sudskih mehanizama rješavanja sporova, i postignutim korisničkim zadovoljstvom nakon korištenja sudskih mehanizama.¹²³ Rezultate takvog istraživanja bi trebalo staviti u kontekst legitimnih očekivanja – postizanje poželjnih rezultata u konkretnom slučaju (e.g. ostvarivanje prava na naknadu štete, raskid ugovora, povrat uplaćene cijene i sl.) ili promjenu postupanja i ponašanja subjekata u datoj oblasti (poslodavaca, prodavaca, zakupodavaca, etc.). Osnovno pitanje je – koje su dugoročne posljedice ograničavanja sistema građanskog pravosuđa na rješavanje pojedinačnih, konkretnih sporova bez postizanja šire društveno-ekonomske promjene.¹²⁴

4. Balansiran i pristupačan sistem građanskog pravosuđa: kolektivizacija, finansiranje i zaštita od zloupotreba

Sudska zaštita kolektivnih interesa se odnosi na širok spektar procesnih mehanizama koji omogućavaju grupi podnosilaca zahtjeva (koji mogu biti fizička ili pravna lica), a koji su pretrpjeli sličnu štetu kao posljedicu istog nezakonitog ponašanja pravnog ili fizičkog lica, da dobiju sudsku zaštitu kao grupa. Ovo obuhvata mehanizme kojima se mogu dobiti kolektivne mjere zabrane ili mjere popravljavanja štete ili oboje.¹²⁵

Zaštita kolektivnih interesa u građanskim postupcima nije novina u svijetu, iako je u pojedinim dijelovima svijeta dugotrajnija praksa nego u drugim. Klasne tužbe u Sjedinjenim Američkim Državama, koje se odlikuju dugom tradicijom i širokom primjenom, u suprotnosti su sa relativno skorijim interesovanjem Evrope za mehanizme zaštite kolektivnih prava i njihovom ograničenom

¹²² Obaveza koja prizlazi iz tzv. harmonizirajuće klauzule sadržane u članu 70. *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju*. <https://www.dei.gov.ba/bs/stabilization-agreement>

¹²³ O različitim prednostima korištenja metoda alternativnog rješavanja sporova u domaćem kontekstu, v.: *Prednosti alternativnog rješavanja sporova – knjiga sažetaka*, Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet, Sarajevo, 2019. Dostupno online: <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2021/12/Knjiga-sazetaka-za-web.pdf>

¹²⁴ O značaju distinkcije između privatne i javne funkcije vrhovnih sudova u BiH, vidjeti: Dž. Radončić, *Revizija u parničnom postupku*, doktorski rad, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, 2019.

¹²⁵ Evropski parlament, *Collective redress in the Member states of the European Union*, 14. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/608829/IPOL_STU\(2018\)608829_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/608829/IPOL_STU(2018)608829_EN.pdf)

primjenom.¹²⁶ Evropska pravna tradicija i pravosudni sistemi su bitno drugačiji od američkih, zbog čega je razumljiva skepsa o uspješnom implementiranju nekog oblika klasne/grupne/kolektivne/predstavničke/udružne tužbe.¹²⁷ Razvoj sistema klasnih tužbi u Sjedinjenim Američkim Državama odražava specifičnosti američkog društva, gdje postoji oprezan stav građana prema efikasnosti i voljnosti vlasti – izvršne, zakonodavne i upravne - da ih štiti od negativnih uticaja velikih tržišnih igrača. Kao odgovor na ovaj izazov, formiran je složen sistem klasnih tužbi, pružajući građanima mogućnost da zajednički traže pravdu i naknadu za štetu, uključujući i *kaznene odštete*, koje služe kao oblik korektivne i restorativne pravde u slučajevima masovnog kršenja prava.¹²⁸ Ovaj mehanizam je dokazao svoju efikasnost u brojnim slučajevima, uključujući one vezane za ekološku štetu ili upotrebu zabranjenih toksičnih materija, što je rezultiralo značajnim - i gotovo nevjerovatnim - sudskim pobjedama ili vansudskim nagodbama za oštećene strane. Filmovi utemeljeni na istinitim slučajevima povodom američkih klasnih tužbi, poput filma *Erin Brockovich* ili *Dark Waters* o *DuPont* skandalu¹²⁹ ilustruju ove uspjehe i inspirišu širu javnost.

Evropski pristup je bio drugačiji, sa većim naglaskom na preventivne zakonodavne i administrativne mjere i jaču regulaciju određenih sektora, za razliku od američkog modela, koji često favorizuje samoregulaciju industrija. Ipak, ubrzani razvoj industrije i rasprostranjeno korištenje novih i potencijalno opasnih tehnologija, ali i skandali, kao što je *Dieselpgate*¹³⁰, podstakli su promjene u pristupu u Evropi, ukazujući na potrebu za prilagođavanjem i unapređenjem mehanizama kolektivne zaštite prava. Posljednje dvije decenije kolektivna odšteta ubrzano dobija na značaju u građanskom pravosuđu širom Evrope¹³¹,

¹²⁶ A. Uzelac / S. Voet, „Collectivization of European Civil Procedure: Are We Finally Close to a (Negative) Utopia?“ u A. Uzelac / S. Voet (ur.), *Class Actions in Europe: Holy Grail or a Wrong Trail?*, Springer, 2021, 3.

¹²⁷ Poziv za racionalno i ne pretjerano euforično razmatranje mehanizama kolektivnog obeštećenja, vidjeti A. Uzelac / S. Voet, *op.cit.*, 3 i 13.

¹²⁸ ELI – UNIDROIT Models European Rules of Civil Procedure (Evropski model zakona o građanskom postupku), Oxford University Press, 2021, 23.

¹²⁹ <https://www.nytimes.com/2016/01/10/magazine/the-lawyer-who-became-duponts-worst-nightmare.html>

¹³⁰ Skandal “Dieselpgate”, poznat i kao “Emissionsgate”, odnosi se na kontraverzni slučaj ilegalne upotrebe softvera u određenim vozilima proizvedenim od strane Volkswagen grupe (VW), koji im je omogućio ispuštanje više štetnih zagađivača, nego što je zakonski dopušteno. Skandal je objelodanjen 2015. godine i imao je dalekosežne posljedice za VW kompaniju, njene dioničare i automobilsku industriju u cjelini. <https://www.forbes.com/sites/georgkell/2022/12/05/from-emissions-cheater-to-climate-leader-vws-journey-from-dieselpgate-to-embracing-electricity/?sh=34f79c8068a5> Slučaj je, očekivano, dobio epilog i pred Evropskim sudom pravde povodom zahtjeva za prethodnu odluku radi tumačenja odredbi potrošačkog prava – vidjeti presudu u predmetu C-145/20 od dana 14.07.2022. godine.

¹³¹ S. Voet, “The Crux of the Matter: Funding and Financing Collective Redress Mechanisms”,

posebno u oblastima potrošačkog prava¹³² i prava konkurencije¹³³. Nekoherentne i fragmentarne inicijative na nivou Evropske unije nisu doprinosile efikasnoj uspostavi sistema za zaštitu kolektivnih interesa, zbog čega je 2013. godine usvojena *Preporuka 2013/396/EU o zajedničkim načelima za mehanizme privremene i kompenzacijske kolektivne pravne zaštite u državama članicama EU*, povodom povrede prava garantovanih pravom EU.¹³⁴ Zbog ograničenja u obimu rada nemamo prostora da ulazimo detaljnije u sve intrigantne i aktuelne aspekte kolektivizacije građanske pravde, ali ćemo istaći da je u EU napravljen načelno pozitivan iskorak usvajanjem *Direktive (EU) 2020/1828 Evropskog parlamenta i Vijeća od 25.11.2020. o predstavničkim tužbama za zaštitu kolektivnih interesa potrošača*¹³⁵. Dodavanjem mehanizma za zaštitu kolektivnih interesa potrošača mehanizmima alternativnog i digitalnog rješavanja sporova upotpunio se, barem normativno, pravni okvir zaštite potrošača na nivou EU, najavljen sa paketom *Novih pogodnosti za potrošače*.¹³⁶

Različite evropske države imaju različite pristupe i stepen uspješnosti u dizajniranju i korištenju mehanizama kolektivne odštete. Neke države, poput Portugala i skandinavskih država, već duže vrijeme imaju određene oblike klasnih tužbi i preuzimaju ulogu predvodnika. S druge strane, države kao što su Holandija¹³⁷, Belgija, Francuska, Engleska i Vels, nešto su kasnije pristupile ovom

u M. Bergström / E. Storskrubb / B. Hess (ur.), *EU Civil Justice*, 2018.

¹³² Commission, ‘Green Paper on consumer collective redress’ COM(2008) 794 final and European Parliament Resolution of 2 February 2012, ‘Towards a Coherent European Approach to Collective Redress’ 2011/2089 (INI).

¹³³ Commission, ‘Green Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules’ COM(2005) 672 final and ‘White Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules’ COM(2008) 165 final.

¹³⁴ OJ L206/60. Vidjeti C. Hodges, “Collective Redress: A Breakthrough or a Damp Squib?”, 37 *Journal of Consumer Policy* 67, 2014 i E. Silvestri, “Towards a Common Framework of Collective Redress in Europe? An Update on the Latest Initiatives of the European Commission”, 1 *Russian Law Journal* 47, 2013. Citirano prema S. Voet, op.cit., fn 7 u M. Bergström / E. Storskrubb / B. Hess (ur.), *EU Civil Justice*, 2018.

¹³⁵SL L 409, 4.12.2020. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=uris-erv%3A0J.L_.2020.409.01.0001.01_HRV&toc=OJ%3AL%3A2020%3A409%3AFULL O nedostacima, vidjeti: D. Fairgrieve / R. Salim, “Collective Redress in Europe: Moving Forward or Treading Water?”, *International and Comparative Law Quarterly* 71(2), 2022, 465-479. doi:10.1017/S0020589322000045

¹³⁶ A New Deal for Consumers: Commission strengthens EU consumer rights and enforcement: <https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/620435>

¹³⁷ Holandija je otišla korak dalje i usvojila poseban propis – Zakon o kolektivnim tužbama za naknadu štete (Act on the Resolution of Mass Damages in Collective Action (Wet afwikkeling massaschade in collectieve actie – WAMCA), koji je stupio na snagu 2020. godine. Vidjeti: I. Tillema, “Dutch collective actions and the rise of entrepreneurial actors: Navigating between access to justice and a claim culture” u M. Bergström / E. Storskrubb / B. Hess (ur.), *EU Civil Justice*, 2018.

polju, ali su se entuzijastično priključile naporima za uspostavu varijacija klasne tužbe. U treću grupu spadaju (jugo)istočnoevropske države koje su načelno bile bez bilo kakvog modela predstavničke ili grupne tužbe, sa izuzetkom nekoliko slučajeva.¹³⁸

Postavlja se pitanje potrebe za razvijenim sudskim mehanizmom kolektivne odštete u Evropi, s obzirom na postojanje raznih javnih organa, regulatornih tijela i ombudsmana, koji imaju nadležnosti u situacijama povrede kolektivnih interesa. Postojanje višestrukih opcija može stvoriti konfuziju i potencijalne kolizije različitih mehanizama ostvarenja prava. Značajne su i kritike koje sugerišu da dodavanje kolektivnog procesnog mehanizma neće unaprijediti funkcionalnost pravosuđa, ako ono već ima hronične probleme.¹³⁹ Kolektivni procesni mehanizmi već su uvedeni u sisteme mnogih evropskih država, pa se čini da aktuelno pitanje nije da li su nam takvi mehanizmi potrebni, već da li je postojeća regulativa adekvatna.

Svaka država koja odluči da uvede mehanizam kolektivne pravne zaštite, prethodno treba odgovoriti na brojna pitanja o konceptu i dizajnu takvog mehanizma: Hoće li biti univerzalan ili sektorski mehanizam?¹⁴⁰ Hoće li usvojiti princip *opt-in* ili *opt-out* u pogledu granica subjektivne pravosnažnosti presude?¹⁴¹ Ko će i pod koji uslovima biti aktivno legitimisan na podnošenje tužbe za zaštitu kolektivnih interesa? Na koji način će biti riješeno pitanje troškova postupka, uključujući i davanje garancije za troškove suprotne stranke? Da li i kako regulisati različite oblike finansiranja stranaka u postupku? Kako urediti prekogranične aspekte ovih mehanizama?¹⁴²

U Bosni i Hercegovini je oblik predstavničke tužbe za zaštitu kolektivnih interesa formalno uveden 2015. godine. Rješenja koja su tom prilikom uvedena u domaće pravo nisu samostalna ni potpuna, a dijelom niti adekvatna. Rukovodeći se gorenavedenim pitanjima, u nastavku ćemo dati kritički osvrt na pojedina

¹³⁸ A. Uzelac / S. Voet, *op.cit.*, 5-6. Slovenija je jedan od izuzetaka, koja je 2017. godine usvojila Zakon o kolektivnim tužbama (*Zakon o kolektivnih tožbah*, Službeni glasnik Republike Slovenije br. 55/17.). O izazovima vidjeti više: A. Galić / A. Vlahek, "Challenges in Drafting and Applying the New Slovenian Collective Actions Act", u A. Uzelac / S. Voet (ur.), *Class Actions in Europe*, Springer, 2021, 215-249.

¹³⁹ A. Uzelac / S. Voet, *op.cit.*, 5-6.

¹⁴⁰ Hoće li biti primjenjiv i iskoristiv u svim pravnim granama ili ograničen na pojedine oblasti, npr. potrošačko pravo, antidiskriminaciono pravo, pravo zaštite okoliša i slično.

¹⁴¹ *Opt-in* znači da grupa u čije ime se podnosi tužba uključuje samo one fizičke ili pravne osobe koje aktivno odluče postati dijelom te grupe (npr. davanjem izjave). *Opt-out* znači da se grupa sastoji od svih pojedinaca koji pripadaju toj grupi i tvrde da su oštećeni istim ili sličnim kršenjem prava, osim ako se aktivno *ne isključe* iz grupe. Više o tome: L. Erva, "Opt-In is Out and Opt-Out is In": Dimensions Based on Nordic Options and the Commission's Recommendation", u M. Bergström / E. Storskrubb / B. Hess (ur.), *EU Civil Justice*, 2018.

¹⁴² S. Voet, *op.cit.* Takođe: Evropski parlament, *Collective redress in the Member States of the Euroean Union*, 15-16.

domaća rješenja.

Inoviranjem parničnog zakonodavstva 2015. godine uspostavljen je univerzalni mehanizam za kolektivnu pravnu zaštitu, koji se načelno može primjenjivati u svim oblastima prava u kojima se javi potreba za zaštitom kolektivnih interesa, zagarantovanih zakonom.¹⁴³ Centralna odredba¹⁴⁴ koje uređuje pojam i uslove za podnošenje tužbe za zaštitu kolektivnih interesa, ovlašćuje *udruženja, tijela, ustanove ili druge organizacije*, osnovane u skladu sa zakonom, koje se u sklopu svoje registrovane ili propisom određene djelatnosti bave zaštitom zakonom utvrđenih kolektivnih interesa i prava građana, *kada je takvo ovlaštenje posebnim zakonom izričito predviđeno i uz uslove predviđene tim zakonom*, na podnošenje tužbe za zaštitu kolektivnih interesa i prava protiv fizičkog ili pravnog lica koje obavljanjem određene djelatnosti ili uopćeno radom, postupanjem, uključujući i propuštanjem, *teže povrjeđuje ili ozbiljno ugrožava takve kolektivne interese i prava*. Domaće pravo ne sadrži dodatne uslove za aktivno legitimisane subjekte, iako je to uobičajeno u komparativnom pravu, poput uslova da aktivno legitimisani subjekti nemaju sukob interesa sa članovima grupe, da imaju odgovarajuće kapacitete za učestvovanje u postupku¹⁴⁵, da sami nisu advokati, ali da obavezno imaju kvalificiranog pravnog zastupnika.¹⁴⁶ Moguće je da više subjekata bude aktivno legitimisano u postupku za zaštitu kolektivnih interesa, u kojem slučaju bi trebalo ovlastiti sud da odluči koji će, od više potencijalno ovlaštenih subjekata, biti kvalificirani subjekat u konkretnom predmetu, rukovodeći se navedenim dodatnim uslovima.¹⁴⁷ Rukovodeći princip za odabir ovlaštenog subjekta treba biti prikladnost, a ne vremenski prioritet u podnošenju tužbe.¹⁴⁸

Pravila koja se odnose na rješavanje sukoba između domaćih propisa određuju da posebni zakoni (*lex specialis*) imaju prednost u primjeni u vezi sa brojnim proceduralnim aspektima postupka za zaštitu kolektivnih interesa, uključujući i dopuštenost takve tužbe. S obzirom da će se pravila iz parničnog zakonodavstva primjenjivati samo kada je ovlaštenje za traženje određene zaštite izričito propisano posebnim zakonom, pravila parničnog zakonodavstva imaju supsidijarnu prirodu.¹⁴⁹ Za razliku od propisa koji uređuju potrošačko pravo¹⁵⁰

¹⁴³ Član 453a. (2) ZPP F BiH.

¹⁴⁴ Član 453.a ZPP-a F BiH.

¹⁴⁵ Pod ovim se podrazumijevaju dovoljni ljudski, materijalni i finansijski resursi.

¹⁴⁶ ELI - UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure (dalje: ELI – UNIDROIT Pravila), Pravilo br. 209.

¹⁴⁷ Tako i ELI – UNIDROIT Pravilo br. 213 (3).

¹⁴⁸ Takvo je pravilo i u holandskom Zakonu o parničnom postupku.

¹⁴⁹ A. Maganić, „Zaštita kolektivnih interesa i prava potrošača“, u *Zbornik Susreta pravnika Opatija*, 2014, 225. M. Dika, Nova procedura za zaštitu kolektivnih interesa i prava, *Organizator*, Zagreb, 2011, 141.

¹⁵⁰ Član 120. u vezi sa članom 123. i 98. Zakona o zaštiti potrošača BiH (“Službeni glasnik

i zabranu diskriminacije¹⁵¹, a koji predviđaju mogućnost podnošenja tužbi za zaštitu kolektivnih interesa, domaći zakoni o zaštiti okoliša/životne sredine, kao *lex specialis*, ne sadrže izričito takvo ovlaštenje, što zahtijeva urgentno djelovanje domaćih vlasti.¹⁵²

Tužitelj može, ako posebnim zakonom nije drugačije propisano, postaviti zahtjev za *utvrđenje* povrede ili ugrožavanja¹⁵³, zahtjev za *zabranu* poduzimanja povrijeđujućih ili ugrožavajućih radnji¹⁵⁴, zahtjev za *poduzimanje radnji* radi otklanjanja opštih nastalih ili mogućih štetnih posljedica¹⁵⁵ i *publikacijski zahtjev* za objavu presude.¹⁵⁶ Iako zakonodavac nije izričito usvojio *opt-in* ili *opt-out* princip, pravilo o proširenju *subjektivnih granica pravosnažnosti* presude donesene u parnicama za zaštitu kolektivnih interesa implicitno ukazuje na *opt-out* princip.¹⁵⁷ U tom će slučaju sud biti vezan za utvrđenja u parnici u kojoj će se ta osoba na njih pozvati. Riječ je o specifičnom proširenju subjektivnih granica pravomoćnosti presuda – samo ako pojedini zahtjevi za zaštitu budu *prihvaćeni* i samo *u korist* fizičkih i pravnih osoba čije interese i prava tužitelj (posredno, tražeći apstraktnu pravnu zaštitu) štiti. Proširenje subjektivnih granica

BiH”, br. 25/2006 i 88/2015.).

¹⁵¹ Član 17. Zakona o zabrani diskriminacije (“Službeni glasnik BiH”, broj 59/09, 66/16).

¹⁵² Detaljnije: Dž. Radončić, „Građanskopravna zaštita kolektivnih interesa u pravu okoliša u Bosni i Hercegovini“, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, br. 28 god. 14, https://www.prf.unze.ba/Docs/Anali/Anali28god14/14_28_1.pdf

¹⁵³ Član 453a. stav 1. t.1. ZPP. Zahtjev da se *utvrdi* da su određenim postupanjem, uključujući i propuštanjem tuženog, povrijeđeni ili ugroženi zakonom zaštićeni kolektivni interesi i prava lica koje je tužilac ovlašten štiti. Postupanja tuženog iz stava 1. tačka 1. ovog člana, kojima mogu biti povrijeđeni ili ugroženi interesi i prava lica koje je tužilac ovlašten štiti, mogu biti i donošenje određenih pravila o uslovima i načinu obavljanja djelatnosti tuženog ili odgovarajuća njegova praksa, izgradnja određenih objekata, propuštanje ugradnje propisanih zaštitnih ili drugih uređaja, imisije i drugo. Član 453.b st.2. ZPP F BiH.

¹⁵⁴ Član 453a. stav 1. t.2. ZPP. Zahtjev da se *zabrani* poduzimanje radnji kojima se povrijeđuju ili ugrožavaju interesi ili prava lica koje je tužilac ovlašten štiti, uključujući i korištenje određenih ugovornih odredaba ili poslovne prakse.

¹⁵⁵ Član 453a. stav 1. t.3. ZPP. Zahtjev da se tuženom *naloži poduzimanje radnji* radi otklanjanja nastalih ili mogućih općih štetnih posljedica nastalih nedozvoljenim postupanjem tuženog, uključujući i uspostavu prijašnjeg stanja ili stanja koje će po mogućnosti najviše odgovarati tom stanju ili stanju u kojem moguća povreda zaštićenih kolektivnih interesa ili prava ne bi mogla nastupiti.

¹⁵⁶ Član 453a. stav 1. t.3. ZPP. Zahtjev da se presuda kojom će biti prihvaćen neki od zahtjeva iz tač. od 1. do 3. ovog stava *objavi* na trošak tuženog u medijima.

¹⁵⁷ Član 453.c. ZPP F BiH: Fizičke i pravne osobe mogu se u posebnim parnicama za naknadu štete pozvati na pravno utvrđenje iz presude kojom će biti prihvaćeni zahtjevi iz tužbe za zaštitu kolektivnih interesa i prava da su određenim postupanjem, uključujući i propuštanjem tuženika, povrijeđeni ili ugroženi zakonom zaštićeni kolektivni interesi i prava osoba koje je tužitelj ovlašten štiti.

pravomoćnosti, dakle, ovisilo bi o tome je li presuda povoljna ili nepovoljna za tuženog (*secundum eventum litis*).¹⁵⁸

Domaći zakoni nisu predvidjeli posebna pravila o snošenju ili osiguranju troškova postupka u ovim predmetima. Pravila koja nalažu da gubitnik plaća troškove postupka mogu predstavljati financijski rizik za tuženog u slučaju (djelomičnog) uspjeha u postupku, ako tužitelj ne raspolaže sa dovoljnim novčanim sredstvima. Zbog toga ELI - UNIDROIT pravila predviđaju *mogućnost* da se od tužitelja zatraži osiguranje za troškove suprotne strane, o čemu odlučuje sud uzimajući u obzir tužiteljeve resurse, kao i preliminarnu ocjenu meritorne utemeljenosti slučaja, istovremeno vodeći računa o delikatnoj ravnoteži između sprečavanja zloupotrebe prava na tužbu i osiguranja pristupa pravdi za tužitelja.

Nisu predviđena posebna pravila o sklapanju nagodbe u slučajevima povrede kolektivnih interesa, pa se primjenjuju opšta pravila o sudskoj nagodbi/poravnanju. Smatramo da je u ovim slučajevima korisno razmotriti pravila iz komparativnog prava, prema kojima je prethodni pokušaj mirnog rješavanja sporova uslov dopuštenosti tužbe za zaštitu kolektivnih interesa.¹⁵⁹ Uputno je predvidjeti da članove grupe čiji se interesi štite nisu vezani eventualno sklopljenom nagodbom, osim ako sud istu odobri.¹⁶⁰

Domaći zakonodavac omogućava fizičkim i pravnim osobama, koje bi mogle biti tužene, da podnesu tužbu, kako bi se utvrdilo da njihovo djelovanje ne šteti kolektivnim interesima.¹⁶¹ Smatramo da su time ozakonjene tzv. torpedo parnice¹⁶² - preemptivni napad subjekta koji očekuje da bude tužen, pa podnošenjem tužbe sa negativnim deklarativnim zahtjevom, a na osnovu pravila o zabrani dvostruke litispendencije, blokira ovlaštenog subjekta u pokretanju postupka za zaštitu kolektivnih interesa. Ova mogućnost izaziva zabrinutost zbog potencijalne neravnoteže moći i odvrćajućeg učinka od podnošenja tužbi za zaštitu kolektivnih interesa. Nasuprot domaćem rješenju, ELI - UNIDROIT pravila¹⁶³ daju ovlaštenje sudu da, prije pokretanja postupka za zaštitu kolektivnih interesa, a na zahtjev ovlaštenog subjekta za podnošenje tužbe, izda potencijalnom tuženom zabranu pokretanja postupka povodom istog događaja masovne štete. Umjesto što se podstiče "utrka do suda" i različiti oblici zlonamjernih postupaka sa ciljem blokiranja subjekata ovlaštenih na podnošenje tužbi za zaštitu kolektivnih interesa, domaći zakonodavac se treba ozbiljno pozabaviti potrebom korigovanja domaćih pravila, u uslovima rasprostranjenog objesnog i zlonamjernog podnošenja tužbi

¹⁵⁸ M. Dika, *op.cit.*, 5.

¹⁵⁹ ELI – UNIDROIT pravilo br. 210 (1)g.

¹⁶⁰ Tako i ELI – UNIDROIT Pravilo br. 221.

¹⁶¹ Član 453h (1) ZPP F BiH.

¹⁶² Umjesto više, vidjeti: M. Bogdan, "The Brussels/Lugano Lis Pendens Rule and the 'Italian Torpedo'", *Scandinavian Studies in Law*, 2012, 90-96.

¹⁶³ Pravilo br. 210.

koje su usmjerene na ućutkivanje osoba koje se bave pitanjima od javnog interesa, a koji se znatnim dijelom podudara sa kolektivnim interesima – tužbe poznate pod akronimom SLAPP (eng. *Strategic Litigation Against Public Participation*) - strateške tužbe protiv javnog ućešća.¹⁶⁴

U SLAPP slućajevima nije prioritet dokazivanje osnovanosti zahtjeva, nego uzrokovanje što većeg utroška vremena i novca, kao i straha od neizvjesnosti sudskog postupka. Praksa biranja suda (*forum shopping*) omogućava da se postupak vodi u državi ćije procesno prvo ne predvića mehanizme za sankcionisanje SLAPP slućajeva, što dodatno pogoduje tužiteljima.¹⁶⁵ Zbog sve rasprostranjenijeg korištenja SLAPP tužbi, Evropska komisija je krajem aprila 2022. godine donijela *Prijedlog Direktive o zaštiti osoba ukljućenih u javno sudjelovanje od oćito neosnovanih ili zlonamjernih sudskih postupaka*¹⁶⁶, kojom se uvode minimalni standardi i procesne garancije protiv SLAPP slućajeva, ukljućujući osiguranje troškova, rano odbacivanje neosnovanih tužbi i naknadu troškova za tužene.¹⁶⁷ U BiH trenutno ne postoje posebni mehanizmi zaštite od SLAPP slućajeva, što ostavlja prostor za zloupotrebu pravnog sistema u cilju zastrašivanja i finansijskog iscrpljivanja tuženih (e.g. organizacija koje se bave zaštitom okoliša). Postojeći zakoni o parničnom postupku zabranjuju zloupotrebu procesnih prava, ali je dokazivanje zloupotrebe izazovan zadatak. Stoga, postoji potreba za jasnijim definisanjem i primjenom postojećih mehanizama protiv zloupotrebe procesnih ovlaštenja, posebno u kontekstu oćigledno neosnovanih i zlonamjernih tužbenih zahtjeva.

Konaćno, finansiranje subjekata koji su aktivno legitimisani za podnošenje tužbi za zaštitu kolektivnih interesa nije regulisano, što moće predstavljati izazov s obzirom na ekonomsku snagu potencijalnih tuženih, pa se istiće potreba za javnim finansiranjem ili regulacijom finansiranja sredstvima treće strane, kako bi se omogućila održivost ovog mehanizma. Finansiranje troškova postupka sredstvima treće strane je vrsta finansiranja u kojoj treća strana, obićno specijalizovana kompanija za finansiranje, pruća finansijsku podršku parničnoj

¹⁶⁴ Strateške tužbe protiv javnog ućešća predstavljaju poseban oblik uznemiravanja, prvenstveno usmjeren protiv novinara i boraca za ljudska prava, sa ciljem da im se onemogući izražavanje mišljenja o pitanjima od javnog interesa ili da ih se za to kazni. Izraz je formulisan od strane profesora George W. Pring i Penelope Canan i korišten u nekoliko publikacija: P. Canan / G. W. Pring, “Strategic Lawsuits Against Public Participation”, *Social Problems*, 1988, Vol. 35, No. 5, 506-519; P. Canan, “The SLAPP from a Sociological Perspective”, *Pace Environmental Law Review*, 1989, Vol. 7, No. 1, 23-32; G. W. Pring, “SLAPPs: Strategic Lawsuits against Public Participation”, 1989, *Pace Environmental Law Review*, Vol. 7, No. 1. Također u koautorskoj knjizi *SLAPPs: Getting Sued for Speaking Out*, Temple University Press, 1996.

¹⁶⁵ Više vidjeti: R. Raćić / Dž. Radonćić, “Strateški postupci protiv ućešća javnosti”, *Zbornik radova Kopanoićke škole prirodnog prava – Slobodan Perović*, Beograd, 2022, tom III, 261-276.

¹⁶⁶ Evropska komisija, Brisel, 27.04.2022. god. COM (2022) 17. Teskt dostupan putem linka: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022PC0177&from=EN>

¹⁶⁷ Sadržane u ćl. 5. Prijedloga Direktive.

stranki u zamjenu za udio u dosuđenoj dobiti u konkretnom sudskom postupku.¹⁶⁸ U ovom aranžmanu, kompanija za finansiranje (treća strana) preuzima finansijski rizik tužbe i plaća pravne troškove i druge troškove vezane za slučaj.¹⁶⁹ Ako je slučaj uspješan i dođe do nagodbe ili presude, treća strana ima pravo na dio tako ostvarenih prihoda.¹⁷⁰ *Studija pojave finansiranja troškova sudskih postupaka sredstvima treće strane*¹⁷¹, *pripremljena na nivou EU*, definiše ovaj institut kao profesionalnu praksu subjekata, koji nisu stranka u konkretnom postupku¹⁷², a koja se ogleda u potpunom ili djelomičnom finansiranju troškova domaćih ili prekograničnih sudskih postupaka u zamjenu za nadoknadu ‘investicije’ i nadoknadu koja u cijelosti ili djelomično ovisi o ishodu postupka (tzv. postotni pristup) ili se osigurava kroz naknadu za uspjeh (tzv. višestruki pristup).¹⁷³ Drugačija, iako srodna, praksa masovnog finansiranja parnica (eng. *litigation crowdfunding*)¹⁷⁴ obuhvata ulaganja, čak i manje svote novca, od strane veće grupe pojedinaca, čime se osigurava novac za finansiranje troškova postupka, sa većom disperzijom rizika i troškova po ulagače. Jedna od etičkih dilema jeste mogućnost da treća strana, rukovođena sopstvenim ekonomskim interesom, utiče na ishod slučaja, što dalje stvara sukob interesa između treće strane koja finansira, finansirane stranke i njenog advokata.

Dodatni razlozi za zabrinutost jesu rizik od komodifikacije pravde i opšti nedostatak pravne regulative.¹⁷⁵ *Komodifikacija pravde* se odnosi na ideju da pravni sistem i težnja za pravdom postaju sve više pod uticajem komercijalnih interesa i finansijskih razmatranja. Čini se da se, u određenim kontekstima, principi pravde i sudski postupci tretiraju kao roba, kupuju se i prodaju radi profita, pri čemu se često gubi iz vida pravično rješavanje sporova. Evropski parlament usvojio je Preporuku kojom Komisiji predlaže *Direktivu o regulisanju finansiranja od strane trećih strana u EU* pod nazivom „Odgovorno finansiranje

¹⁶⁸ O konceptu, vidjeti više: J. Saulnier / K. Müller / I. Koronthalyova, „Responsible private funding of litigation. European Added Value Assessment“, *EPRS*, mart 2021.

¹⁶⁹ Vidjeti više: Dž. Radončić, „Finansiranje sporova sredstvima treće strane: pristup pravdi ili komodifikacija pravde“, *Zbornik radova Kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perović*, Beograd, 2023, tom III, 333-349.

¹⁷⁰ Ako je neuspješan, treća strana gubi svoju investiciju, što ovaj institut razlikuje od zajma/kredita.

¹⁷¹ J. Saulnier / K. Müller / I. Koronthalyova, *op. cit.*, 43.

¹⁷² Postoje i organizovana umrežavanja ovih subjekata, e.g.: European Litigation Funders Association (<https://elfassociation.eu/>) i International Legal Finance Association (<https://www.ilfa.com/>).

¹⁷³ J. Saulnier / K. Müller / I. Koronthalyova, *op. cit.*, 62-63.

¹⁷⁴ John H. Beisner, Jessica D. Miller, Jordan M. Schwartz, *op.cit.* Takođe v.: J. Saulnier / K. Müller / I. Koronthalyova, *op. cit.*, 43.

¹⁷⁵ Tako i M. Ahmed, X. Kramer, „Global Developments and Challenges in Costs and Funding of Civil Justice“, *Erasmus Law Review*, br. 4, Rotterdam, 2021, 184.

sudskih sporova“.¹⁷⁶ I prijedlog Direktive EU o predstavničkim tužbama za zaštitu kolektivnih interesa potrošača¹⁷⁷ sadrži odredbe koje ograničavaju korištenje mehanizma finansiranja sredstvima treće strane,¹⁷⁸ insistirajući na tome da tijela kvalificirana za podnošenje predstavničkih tužbi budu neovisna, izvan uticaja osoba koje nisu potrošači, a koje imaju ekonomski interes za podnošenje predstavničke tužbe, što obuhvata i slučaj finansiranja sredstvima treće strane.¹⁷⁹ ELI-UNIDROIT Pravilo br. 237¹⁸⁰ takođe dozvoljava finansiranje sporova sredstvima treće strane, ali samo za kvalifikovanog tužioca.

Pored prethodnih teorijskih razmatranja koji govore u prilog značajnim izmjenama i dopunama parničnog (i drugog relevantnog) zakonodavstva, empirijski pokazatelji – evidentni nedostatak pokrenutih postupaka za zaštitu kolektivnih interesa u nekim oblastima - ukazuju na manjkavosti domaćeg normativnog okvira, ali i potrebu za dodatnim edukacijama i poticajima za korištenje mehanizama zaštite kolektivnih interesa.

5. Zaključak

Bosna i Hercegovina, zajedno sa ostalim evropskim zemljama, suočava se sa izazovom usklađivanja tehnološkog napretka sa potrebom za efikasnim i kvalitetnim pravosuđem. Digitalne tehnologije i vještačka inteligencija donose brojne prednosti, kao što su veća efikasnost i dostupnost pravde, ali i uvode potencijalne rizike i etičke dileme, uključujući moguću pristrasnost, manjak transparentnosti, složena pitanja pravne odgovornosti i zaštite ličnih podataka. Rješavanje ovih izazova zahtijeva sveobuhvatan i prilagodljiv regulatorni okvir, koji garantuje visok nivo zaštite ljudskih prava i minimizira inherentne rizike. Pravni okvir treba biti fleksibilan, etički utemeljen, sa jasnim smjernicama za integraciju tehnologije u pravosudni sistem, uz istovremeno održavanje ljudske kontrole nad procesima donošenja odluka i zaštitu dostojanstva svih učesnika u postupku. Postoji potreba izričitog regulisanja onlajn metoda rješavanja sporova i dodatnog unapređenja uslova za korištenje drugih, već predviđenih, alternativnih

¹⁷⁶ Rezolucija Evropskog parlamenta od 13. 9. 2022. godine sa preporukama Komisiji o odgovornom privatnom finansiranju sporova (2020/2130(INL)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/JURI-PR-680934_EN.pdf

¹⁷⁷ Direktiva (EU) 2020/1828 Evropskog parlamenta i vijeća od 25. novembra 2020. o predstavničkim tužbama za zaštitu kolektivnih interesa potrošača i stavljanju izvan snage Direktive 2009/22/EZ, 4. 12. 2020, *Službeni list Evropske unije*, L 409/1.

¹⁷⁸ Tač. 25. Preambule i čl. 4. st. 3. Direktive o predstavničkim tužbama.

¹⁷⁹ Više o tome: A. Piletta Massaro, „The New Directive on an EU-wide Representative Action and Third-party Litigation Funding: An Opportunity for European Consumers?“, *Revija Kopaoničke škole prirodnog prava*, br. 1, 2021, 102.

¹⁸⁰ <https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/eli-unidroit-rules/200925-eli-unidroit-rules-e.pdf>.

metoda rješavanja sporova, kao integralnih dijelova funkcionalnog sistema. Neki od datih prijedloga se tiču pravo-institucionalnog okvira u širem smislu, dok su drugi konkretniji i odnose se na sistem građanskog pravosuđa.

Razvoj mehanizama za zaštitu kolektivnih interesa u pravosuđu odražava globalnu promjenu u pristupu rješavanju sporova ka većoj kolektivizaciji, politizaciji i internacionalizaciji. Pored istaknutih nepotpunosti i manjkavosti postojećih zakonskih rješenja u tom pravcu, otvorena su i pitanja normativnog tretiranja određenih praksi, koje, kao pojava u građanskom pravosuđu, nisu novina, ali povodom koji se tek nedavno razvila svijest o potrebi njihovog adekvatnog regulisanja i posljedično, kontrolisanja – poput strateških tužbi protiv učešća javnosti i finansiranja troškova postupka sredstvima treće strane.

BETWEEN INNOVATION AND TRANSFORMATION: RECENT TRENDS IN CIVIL PROCEDURAL LAW REFORM

Summary

Digitalization and the integration of artificial intelligence into civil judicial processes are transforming the judiciary. These advancements bring efficiency and accessibility, but also introduce ethical concerns and potential risks such as bias and privacy issues. Bosnia and Herzegovina, alongside other countries, must navigate these changes by developing a regulatory framework that balances technological innovation with the protection of human rights and judicial fairness. Promoting the use of alternative and regulating online dispute resolution methods requires a reform of the domestic system, maintaining the judiciary's core role in upholding justice, while simultaneously providing a stimulating framework for alternative, yet complementary dispute resolution methods. The European shift towards collective dispute resolution highlights the need to tackle intricate legal issues in a world that is both interconnected and technologically sophisticated. However, domestic lawmakers have yet to fully develop a framework that sufficiently safeguards collective interests. Further enhancements in terms of a more comprehensive legal framework are needed, including the regulation of SLAPPs and third-party funding, drawing on comparative experiences. Achieving these objectives requires a systematic approach to preserve the fairness and independence of the judicial system amidst the radical changes we are witnessing.

Keywords: judicial reform, digitalisation, artificial intelligence, SLAPP, third-party funding, collective actions